

मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग, भरतपुर,
चितवनको स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्ष,
दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

माधवप्रसाद खतिवडा

क्याम्पस रोल न. २८ (२०६३/०६५)

रजिस्ट्रेसन न. ५९१२४-९१

नेपाली विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

२०६६

मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग, भरतपुर,
चितवनको स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्ष,
दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधनिर्देशक
एकनारायण पौड्याल

शोधार्थी
माधवप्रसाद खतिवडा
क्याम्पस रोल न. २८ (२०६३/०६५)
रजिस्ट्रेसन न. ५९१२४-९१
नेपाली विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन
२०६६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवन
नेपाली विभाग

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुरका विद्यार्थी माधवप्रसाद खतिवडाले नेपाली एम्.ए. दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत गरेको **मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन** शीर्षकको यो शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कनसमिति

प्रा.डा. नारायणप्रसाद खनाल
विभागीय प्रमुख

हस्ताक्षर

एकनारायण पौड्याल
शोधनिर्देशक

हस्ताक्षर

.....
बाह्यपरीक्षक

हस्ताक्षर

मिति : २०६६/ /

सकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन

माधवप्रसाद खतिवडा

२०६६

पहिलो परिच्छेद
शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद
मकवानपुर जिल्लाको परिचय

तेस्रो परिच्छेद
मकवानपुरका मगरजातिको
ऐतिहासिक परिचय

चौथो परिच्छेद
लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचय

पाँचौँ परिच्छेद
मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित
लोकसाहित्यको अध्ययन

छैटौँ परिच्छेद
उपसंहार

सन्दर्भग्रन्थसूची

परिशिष्ट

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, नेपाली विभागको स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षका छात्र माधवप्रसाद खतिवडाले **मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै अध्ययन गरी परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको प्रस्तुत शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६६/०३/०१

एकनारायण पौड्याल

उपप्राध्यापक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विभाग

भरतपुर, चितवन

कृतज्ञताज्ञापन

मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन शीर्षकमा आधारित प्रस्तुत शोधपत्र आदरणीय गुरु श्री एकनारायण पौड्यालको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । व्यस्त समयलाई थाती राखेर आफ्नो अमूल्य समय दिई स्नेहपूर्वक कुशल निर्देशन गरिदिनुहुने शोधनिर्देशक आदरणीय गुरु श्री एकनारायण पौड्याल र शोधकार्यका लागि मैले विभागमा प्रस्तुत गरेको शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधकार्य गर्ने महत्त्वपूर्ण अवसरसमेत प्रदान गर्नुहुने वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपाली विभागका विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु प्रा.डा. नारायणप्रसाद खनाल तथा नेपाली विभागका सम्पूर्ण गुरुजनप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा विभिन्न शोधपत्र तथा पत्रपत्रिका उपलब्ध गराई सहयोग पुर्याउने वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस पुस्तकालय भरतपुर, नेपाल मगर सङ्घ जिल्ला समिति मकवानपुर, तथ्याङ्क कार्यालय मकवानपुर, जिल्ला विकास समिति मकवानपुरजस्ता सङ्घसंस्थाहरू तथा जोजसका पुस्तक र लेखहरू पढेर शोधपत्र तयार भयो ती सम्पूर्ण लेखक तथा विद्वान्वर्गप्रति कृतज्ञताज्ञापन गर्नु म आफ्नो कर्तव्य ठान्दछु ।

शोधपत्र तयार पार्ने सिलसिलामा सामग्री सङ्कलन गर्दा हार्दिकताका साथ सहयोग पुर्याउने नेपाल मगर सङ्घ जिल्ला समिति मकवानपुरका अध्यक्ष श्री विश्व आलेमगर, नेपाल मगर सङ्घ केन्द्रीय समितिका सदस्य तथा नारायणी अञ्चल समन्वय समिति संयोजक श्री कुश थापामगरलगायत श्री श्यामबहादुर थापा, श्री रमा राना, श्री हेमन्ती थापा, श्री विजय सिञ्जालीमगर, श्री अशोक सारुमगर, श्री लोकबहादुर दूतथापामगर आदिले आफ्नो क्षेत्रबाट कसैले लेखरचना, कसैले पाण्डुलिपि त कसैले भाषानुवाद गरी सहयोग पुर्याउनुहुने सम्पूर्ण महानुभाव तथा शोधपत्र लेखनमा मलाई सहयोग र प्रोत्साहित गर्ने जीवनसाथी श्रीमती दुर्गा खतिवडालाई समेत धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस शोधपत्रलाई यथाशक्य छिटो र शुद्ध टङ्कण गरी सहयोग पुर्याउनु हुने कम्प्युटर केयर एन्ड डिजाइनिङ सेन्टर-नारायणगढका दीपेन्द्रकुमार जोशी 'निक' र ब्यान्डिङ गरिदिनु हुने हेटौँडा छापाखानाका श्री केशव श्रेष्ठलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रको मूल्याङ्कन गरिदिनु हुन नेपाली विभाग, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुरसमक्ष विनम्र अनुरोध गर्दछु ।

शोधार्थी

मिति : २०६६/०३/१९

माधवप्रसाद खतिवडा

क्याम्पस क्र.स. : २८

त्रि.वि.द.स. : ५९९२४-९९

नेपाली विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

२०६६

तालिकासूची

तालिका १	मकवानपुर जिल्लाको धर्मअनुसार जनसङ्ख्या तालिका	७
तालिका २	मकवानपुर जिल्लाको भाषाअनुसारको जनसङ्ख्या तालिका	७
तालिका ३	मकवानपुर जिल्लाको जातिगत जनसङ्ख्या तालिका	८
तालिका ४	मकवानपुर जिल्लाको शैक्षिक तालिका	९
तालिका ५	मगरको मूल थरको तालिका	११
तालिका ६	आलेमगरको समूहमा पर्ने थरहरूको तालिका	१२
तालिका ७	थापामगरको समूहमा पर्ने थरहरूको तालिका	१३
तालिका ८	रानामगरको समूहमा पर्ने थरहरूको तालिका	१३
तालिका ९	मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्ने मगरजातिको सङ्ख्या	१५

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

यस शोधपत्रमा प्रयोग गरिएका शब्दहरूका सङ्क्षेपीकृत रूप यसप्रकार छन् :

क्र.स.	क्रमसङ्ख्या
कि.मि.	किलोमिटर
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
जि.वि.स.	जिल्ला विकास समिति
डा.	डाक्टर
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
द.स.	दर्तासङ्ख्या
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान
प्रा.	प्राध्यापक
पृ.	पृष्ठ
मि.मि.	मिलिमिटर
वि.सं.	विक्रम संवत्
स्व.	स्वर्गीय
संस्क.	संस्करण
सम्पा.	सम्पादक
हे.न.पा.	हेटौँडा नगरपालिका

विषयसूची

- (क) शोधपत्रको स्वीकृतिपत्र
- (ख) शोधनिर्देशकको मन्तव्य
- (ग) कृतज्ञताज्ञापन
- (घ) सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची
- (ङ) तालिकासूची

पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय

१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	शोधप्रयोजन	१
१.३	शोधसमस्या	१
१.४	शोधको उद्देश्य	२
१.५	पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.६	शोधको औचित्य र महत्त्व	२
१.७	शोधक्षेत्र र सीमा	३
१.८	शोधविधि	३
१.९	शोधपत्रको रूपरेखा	३

दोस्रो परिच्छेद मकवानपुर जिल्लाको परिचय

२.१	भौगोलिक परिचय	४
२.२	जलवायु	५
२.३	नामकरण	६
२.४	राजनीतिक विभाजन	६
२.५	सामाजिक अवस्था	६
२.५.१	धर्म	६
२.५.२	भाषा	७

२.५.३	जातजाति	७
२.५.४	चाडपर्व	८
२.५.५	भेषभूषा	९
२.६	शैक्षिक अवस्था	९
२.७	निष्कर्ष	९

तेस्रो परिच्छेद मकवानपुरका मगरजातिको ऐतिहासिक परिचय

३.१	पृष्ठभूमि	१०
३.२	मगरजातिका थरहरूको विभाजन	११
३.२.१	आलेमगरको समूहमा पर्ने थरहरू	१२
३.२.२	थापामगरको समूहमा पर्ने थरहरू	१२
३.२.३	रानामगरको समूहमा पर्ने थरहरू	१३
३.३	मगरको शारीरिक बनावट	१४
३.४	मगरको स्वभाव	१४
३.५	मकवानपुरमा मगरहरूको आगमन	१५
३.६	मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्ने मगरजातिको सङ्ख्या	१५
३.७	मकवानपुरका मगरजातिको भाषा	१७
३.८	निष्कर्ष	१७

चौथो परिच्छेद लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचय

४.१	पृष्ठभूमि	१८
४.२	लोकसाहित्यको परिभाषा	१८
४.३	लोकसाहित्यको विशेषता	१९
४.३.१	मौखिक परम्परा	१९
४.३.२	कल्पनाको प्रबलता	२०
४.३.३	सामूहिकता	२०
४.३.४	मनोरञ्जनात्मकता	२०
४.४	लोकसाहित्यको महत्त्व	२०
४.४.१	रसात्मक आनन्दको प्राप्ति	२१
४.४.२	ऐतिहासिक महत्त्व	२१
४.४.३	सामाजिक महत्त्व	२१
४.४.४	शैक्षिक महत्त्व	२१
४.५	लोकसाहित्यको विधागत वर्गीकरण	२२
४.५.१	लोकगीत/लोकपद्य	२३
४.५.२	लोककथा	२३

४.५.३	लोकगाथा	२३
४.५.४	लोकनाटक	२४
४.५.५	उखानटुक्का	२४
४.५.६	गाउँखानेकथा	२४
४.६	निष्कर्ष	२४

पाँचौँ परिच्छेद

मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन

५.१	मकवानपुरमा लोकसाहित्यको परम्परा	२५
५.२	मकवानपुरका मगरजातिमा लोकसाहित्यिक परम्परा	२५
५.३	मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यिक विधाहरू	२६
४.३.१	लोकगीत/लोकपद्य	२६
४.३.२	लोककथा	२७
४.३.३	लोकगाथा	२७
४.३.४	लोकनाटक	२७
४.३.५	उखानटुक्का	२८
४.३.६	गाउँखाने कथा	२८
५.४	मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन	२८
५.४.१	लाङ्घाओ जीवन गीत (गाउँलेजीवन गीत)	२८
५.४.२	अन्य गीतहरू	३१
५.५	मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकपद्यको अध्ययन	३१
५.५.१	आदिवासी कविता (लीरीड) को अध्ययन	३१
५.५.२	बूढ्ढा द्याक (बुद्ध पूजा)	३३
५.५.३	गेडी मन्टरीच मन्टर (सुनपानी मन्त्रने मन्त्र)	३३
५.६	मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोककथाको अध्ययन	३४
५.६.१	'डइकाए हाट्टी ज्याच आहान' (भ्यागुताले हात्ती निलेको कथा)	३४
५.६.२	'राजाओ लस' आहान (राजाको आयु)	३६
५.७	लोकगाथा	३८
५.८	मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकनाटकको अध्ययन	३८
५.८.१	घाटु	३८
५.८.२	मकवानपुरमा घाटु	४०
५.८.३	सोरठी	४०
५.८.४	मकवानपुरमा सोरठी	४१
५.८.५	सरस्वतीनाचको अध्ययन	४१
५.८.५.१	सरस्वतीनाचको प्रस्तुति	४५
	सरस्वती गुरुको सोधनी	४५

	सोयहोरे गीत	४७
	मारु नचाउने गीत	४८
	देउता बोलाउने गीत	४८
	देउताको गीत (सिगार)	४९
	गुरुको राग	५०
	सरस्वती गुरु भैरुड बाबाको राग	५०
	चान्चुने गीत	५१
	ब्याकर (ब्याकुल) गीत	५२
	मादलको ताल फेरिने गीत	५३
५.८.५.२	सरस्वतीनाच र सोरठीनाचबीच तुलना	५४
	प्रारम्भको आधारमा	५५
	कथावस्तुको आधारमा	५५
	भाषिक आधारमा	५५
	नाचको प्रकृतिको आधारमा	५६
	संरचनाको आधारमा	५६
५.९	उखान र टुक्काको अध्ययन	५७
	५.९.१ उखान	५७
	५.९.२ टुक्का	५८
५.१०	निष्कर्ष	५८

छैटौँ परिच्छेद उपसंहार

६.	उपसंहार	६०
	सन्दर्भग्रन्थसूची	६२
	परिशिष्ट	६४
(क)	सरस्वतीनाचको पाण्डुलिपि (अप्रकाशित)	६५
(ख)	आदिवासी कविताको पाण्डुलिपि (मगरको आफ्नै अख्खारीका लिपिमा)	६६
(ग)	लाङ्घाओ जीवनगीत (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)	६७
(घ)	लोककथा :	६८
	(१) भ्यागुताले हात्ती निलेको कथा (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)	६८
	(२) राजाको आयु (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)	७०
(ङ)	उखान (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)	७१
(च)	टुक्का (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)	७३
(छ)	अख्खारीका वर्णमाला	७५
(ज)	प्रश्नावली	८०

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक **मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन** रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

यो शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुर, नेपाली विषयको स्नाकोत्तर तह (एम.ए.) दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.३ शोधसमस्या

मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्दै आइरहेका जातजातिहरूमध्ये चेपाङ, दनुवार, पहरे, वनकरिया आदिको अनुसन्धान भइसकेको छ । त्यसैगरी यस जिल्लामा बसोबास गर्दै आइरहेका मगरहरूको सङ्ख्या उल्लेख्य भए पनि उनीहरूमा प्रचलित लोकसाहित्यका बारेमा खोजअनुसन्धान भएको छैन । अतः मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अवस्था कस्तो रहेको छ भन्नु नै यसको मुख्य समस्या हो । यसलाई बुँदागत रूपमा यसरी हेरिएको छ -

- (क) मकवानपुरमा बसोबास गर्ने मगरको सामाजिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, शैक्षिक अवस्था के-कस्तो छ ?
- (ख) मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अवस्था कस्तो छ ?
- (ग) मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यलाई कसरी वर्गीकरण र विश्लेषण गर्न सकिन्छ ?
- (घ) मकवानपुरका मगरजातिमा विशेष प्रचलित सरस्वतीनाचको प्रस्तुति के-कस्तो छ ?
- (ङ) सरस्वतीनाच र सोरठीनाचबीच के-कस्तो सम्बन्ध छ ?

१.४ शोधको उद्देश्य

मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गरेका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यिक विधाको खोजअनुसन्धान गरी प्रामाणिक रूपमा सत्यतथ्य पत्ता लगाउनु यस शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ । यस उद्देश्यलाई बुँदागत रूपमा यसरी हेरिएको छ –

- (क) मकवानपुरमा बसोबास गर्ने मगरहरूको सामाजिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, शैक्षिक अवस्थालाई केलाउनु,
- (ख) मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यिक अवस्थालाई केलाउनु,
- (ग) मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यलाई वर्गीकरण र विश्लेषण गर्नु,
- (घ) मकवानपुरका मगरजातिमा विशेष प्रचलित सरस्वतीनाचको प्रस्तुति के-कस्तो छ भनी अध्ययन गर्नु,
- (ङ) मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित सरस्वतीनाच र सोरठीनाचबीचको समानता र भिन्नताको अध्ययन गर्नु ।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्ने मगरजातिको लोकसाहित्यलाई टेवा पुऱ्याउने काममा नेपाल मगर सङ्घ जिल्ला समिति मकवानपुरले सुरुवात गरेको तर लिखित र प्रामाणिक रूपले लोकसाहित्यका क्षेत्रमा आजभन्दा पहिला खासै अनुसन्धानकार्य भएको पाइँदैन । यसै जिल्लामा बसोबास गर्ने चेपाङ, पहरे, नेवार, वनकरिया, तामाङ आदि जातिको भने सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा साहित्यको क्षेत्रमा खोजअनुसन्धान भइसकेको पाइन्छ, तर यस क्षेत्रका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यका बारेमा पूर्वअध्ययन भएको देखिँदैन । अतः प्रस्तुत शोधकार्य नै मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्य र अन्य पक्षको समेत अध्ययन गरिएको पहिलो कार्य हो ।

१.६ शोधको औचित्य र महत्त्व

मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्ने मगरहरूको लोकसाहित्यका सम्बन्धमा कसैले पनि अनुसन्धानकार्य नगरेका हुँदा यस कार्यले लोकसाहित्यका क्षेत्रमा लाग्न चाहनेलाई नवीन ज्ञानप्राप्तिका लागि केही हदसम्म सहयोग प्राप्त हुनेछ । कतिपय मगरहरूलाई आफ्नो लोकसाहित्यका बारेमा कम्पै मात्र थाहा छ । तिनीहरूका लागि मार्गदर्शक बन्नेछ । मकवानपुरका मगरले मात्र सञ्चालन गर्दै आइरहेको लोपोन्मुख एकमात्र सरस्वतीनाचका बारेमा अलिक विस्तृत चर्चा गरिएकाले सोबारे चासो राख्ने सबैलाई जानकारी प्राप्त हुनेछ । यसैले प्रस्तुत शोधपत्रको औचित्य र महत्त्व स्वतः पुष्टि हुन्छ ।

१.७ शोधक्षेत्र र सीमा

यस शोधपत्रको कार्यक्षेत्र मकवानपुर जिल्ला मात्रै रहेको छ । अध्ययनका क्रममा लोकसाहित्यभित्र पर्ने विधाहरू लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, उखानटुक्का आदिको अध्ययन गरिएको छ, तर मगरसंस्कृतिका विविध प्रकारहरूको चर्चा गरिएको छैन । मगरजातिमा प्रचलित यसक्षेत्रको मुख्य लोकनाटकका रूपमा परिचित सरस्वतीनाचका बारेमा विशेष किसिमले अध्ययन-विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.८ शोधविधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय विधि र क्षेत्रीय सामग्रीसङ्कलन विधि अपनाइएको छ । क्षेत्रीय विधिअन्तर्गत आवश्यकतानुसार प्रश्नोत्तर, छलफल आदि विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त सामग्रीलाई आवश्यकतानुसार वर्णनात्मक, व्याख्यात्मक, सैद्धान्तिक, विश्लेषणात्मक र तुलनात्मक विधिद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई निम्नलिखित परिच्छेदमा विभाजन गरी आवश्यकतानुसार विभिन्न शीर्षक-उपशीर्षकहरूमा छुट्याएर अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ –

पहिलो परिच्छेद	:	शोधपरिचय
दोस्रो परिच्छेद	:	मकवानपुर जिल्लाको परिचय
तेस्रो परिच्छेद	:	मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्ने मगरजातिको ऐतिहासिक परिचय
चौथो परिच्छेद	:	लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचय
पाँचौँ परिच्छेद	:	मकवापुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन
छैटौँ परिच्छेद	:	उपसंहार

यसरी नै सन्दर्भग्रन्थसूची र परिशिष्टसमेत समावेश गरेर सर्वाङ्गपूर्ण शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

मकवानपुर जिल्लाको परिचय

२.१ भौगोलिक परिचय

राजनीतिक विभाजनअनुसार नेपालका पाँच विकासक्षेत्रहरूमध्ये मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत नारायणी अञ्चलको मध्य तथा उत्तरी भागमा पहाडी जिल्लाका रूपमा मकवानपुर जिल्ला अवस्थित छ । यो जिल्ला उत्तरतर्फ करिब ६६ कि.मि. लामो महाभारतशृङ्खला र दक्षिणतर्फ ९२ कि.मि. लामो चुरे पर्वत (सिवालिक पहाड) को काखमा सानो उपत्यकाका रूपमा रहेको छ । यस जिल्लाको उत्तरतिर शिशिर याममा हिउँ पर्ने २५८४ मिटरको उच्च भूभाग छ र दक्षिणतर्फ समुद्री सतहदेखि १६६ मिटर उचाइको भौगोलिक बनोट रहेको छ ।

मध्यमाञ्चल विकासक्षेत्रको सदरमुकामका रूपमा रहेको यस जिल्लाको पूर्वमा ललितपुर, काभ्रे, सिन्धुली जिल्ला साँध हुँदै वाग्मती नदी, पश्चिममा चितवन जिल्ला साँध हुँदै लोथरखोला, उत्तरमा धादिङ, काठमाडौँ जिल्ला साँध हुँदै चन्द्रागिरि पर्वतसम्म नौओटा जिल्लासँग सिमाना जोडिएको छ । २४२६ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफलमा फैलिएर पूर्व साँघुरो हुँदै पश्चिमतर्फ बेलुन फुलेभै फुकेको यस जिल्लाले नेपालको कुल क्षेत्रफलको १.६५ भाग ओगटेको छ ।

विगतमा सामरिक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण गढीका नामले परिचित चिसापानीगढी, मकवानपुरगढी यस जिल्लामा रहेका छन् । आठओटा उच्च हिम शृङ्खला देखिने दामनको भ्युटावर, हेटौँडा औद्योगिक क्षेत्र, सहिद स्मारक, इन्द्रसरोवर, कुलेखानी जलविद्युत् गृह आदि मकवानपुरलाई चिनाउने प्राकृतिक तथा मानवनिर्मित स्थल हुन् ।

देशका पचहत्तर जिल्लामध्ये सबैभन्दा बढी तामाङजातिको बसोबास रहेको छ । यस जिल्लामा ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, मगर आदि जातजाति तथा चेपाङ र दलित जातिको पनि उल्लेख्य बसोबास रहेको छ । लोपोन्मुख जाति वनकरियाको बासस्थान हाँडीखोलाको ट्वाङ्ग्रा गाउँ पनि यसै जिल्लामा पर्दछ । विभिन्न धर्मसंस्कृति, परम्परा र चाडपर्वबाट सृजित, विविध संस्कार र सामाजिक रहनसहनबीच सहिष्णुता कायम भई यस जिल्लाका सबै क्षेत्रका बासिन्दाबीच सुमधुर सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । कृषि व्यवसायमा नै बढी निर्भर रहेका सुगम तथा दुर्गमका जनताहरू आर्थिक स्थितिमा त्यति सफल देखिँदैनन् । त्यसमध्ये पनि पिछडिएका दलित, चेपाङ, वनकरिया आदि जाति र महिलाको स्थिति कमजोर नै छ ।^१

१ मकवानपुर, पदमपोखरी गाउँ विकास समिति, वडा नं. ९ निवासी श्यामबहादुर थापामगरसँग लिइएको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

भन्डै कछुवाको जस्तो आकार रहेको यस जिल्लाको धेरै भूभाग पहाडले बनेको छ । सबै पहाडमा घना बस्ती नभए पनि गाउँरहित पहाडको सङ्ख्या अत्यन्त थोरै छ । समथर तथा पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने धेरैजसो व्यक्तिहरू कृषि पेसामा संलग्न छन् । व्यापार तथा जागिर गर्नेहरूको सङ्ख्या थोरै रहेको छ । कतिपय परिवार आफ्नो कृषिआम्दानीबाट जीविकोपार्जन गर्न सक्षम देखिन्छन् भने कतिपयलाई आफ्नो आम्दानीबाट तीनचार महिना पनि खान पुग्दैन ।

यस जिल्लालाई बीचबाट चिर्दै पूर्वपश्चिम राजमार्ग हिँडेको छ । यसैगरी हेटौँडाबाट नौबिसे हुँदै काठमाडौँ पुग्ने त्रिभुवन राजपथ र भीमफेदी, दक्षिणकाली हुँदै काठमाडौँ जाने पक्की सडक पनि चालु अवस्थामा रहेको छ । अन्य स-साना सडकहरूका साथै सिन्धुलीको सिमाना फापरबारीसम्म पुग्ने सडक पनि धेरै मानिसहरू आवतजावत गर्ने कच्ची मुख्य मार्ग हो । यस जिल्लामा ससाना खोलानालाहरू धेरै नै भए पनि मुख्य नदीका रूपमा राप्ती रहेको छ । यसप्रकार भौगोलिक विषमता रहे पनि र धेरैजसो भूभाग वनजङ्गलले ढाकिएको भए पनि मकवानपुर ऐतिहासिक एवम् सांस्कृतिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण जिल्लाका रूपमा परिचित छ ।

२.२ जलवायु

भौगोलिक अवस्थाअनुसार नेपालको मानचित्रमा यो जिल्ला २७°१०' देखि २७°४०' उत्तरी अक्षांशसम्म र ८४°४१' देखि ८५°३१' पूर्वी देशान्तरसम्ममा अवस्थित छ । यस जिल्लाको अत्यधिक भूभाग (५९%) दक्षिणतर्फको सिवालिक चुरेशृङ्खलाले ढाकेको छ ।^२

यस जिल्लाको वनक्षेत्र ५९.१५%, घाँसेमैदान २.०५%, खोलानाला तथा बगर ६.८५%, निकुञ्जक्षेत्र ६.२५%, कृषिक्षेत्र २५.२५% र औद्योगिकक्षेत्र ०.७५% रहेको देखिन्छ ।

हावापानीका हिसाबले यस जिल्लालाई तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ –

- (१) उष्ण
- (२) समशीतोष्ण
- (३) शीतोष्ण

यसमध्ये जिल्लाको उत्तरी भेग दामन सिमभन्ज्याङ्गजस्ता क्षेत्रमा शीतोष्ण, जिल्लाको दक्षिण समथर र टारहरूमा उष्ण र मध्यक्षेत्रमा समशीतोष्ण जलवायु पाइन्छ । यस जिल्लाको औसत न्यूनतम तापक्रम ७.६° से. देखि अधिकतम तापक्रम १७.७° से. सम्म रहेको पाइन्छ । जाडो महिनामा १.६° से. देखि अधिकतम तापक्रम १३° से. सम्म पुगेको पाइन्छ । नेपालका अन्य धेरै वर्षा हुने जिल्लामध्ये यो पनि एक हो । यस जिल्लामा वार्षिक सरदर २६५० मि.लि. वर्षा भएको पाइन्छ । पहाडी भूभागमा औसत १९०९ मि.मि. वर्षा भएको पाइन्छ भने हेटौँडा नगरपालिकालगायत चुरेक्षेत्रमा २२७४ मि.मि. वर्षा भएको पाइन्छ । पहाडी भूभागमा वार्षिक औसत सापेक्षित आर्द्रता ७३.५५% र हेटौँडा नगरपालिकालगायत चुरेक्षेत्र आसपासमा मौसमअनुसार वार्षिक औसत सापेक्षिक आर्द्रता ७७% देखि ९०% सम्म रहेको पाइन्छ ।^३

२ वस्तुगत विवरण, (मकवानपुर : जिल्ला विकास समिति कार्यालय, २०६२), पृ. ३ ।

३ ऐजन ।

२.३ नामकरण

सम्राट अशोक आजभन्दा तेईस सय वर्षपहिला नेपालको भ्रमणमा आउँदा यसै जिल्लाको चित्लाङमा स्थापना गरेको 'चैत्य ल्वहँ', लिच्छवीकालीन राजा नरेन्द्रदेवलाई राजा प्रमाणित गर्ने एकमात्र ऐतिहासिक शिलालेख, पृथ्वीनारायण शाहको ससुराली भएको राज्य, मुकुन्दसेनको दरबार, मकवानपुरगढी, काली तोप आदि सामरिक हिसाबले महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ र ऐतिहासिक उपत्यकाबाट बाहिर जाँदा जाँच गरी राहदानी दिने तथा राणा कालमा भन्सार र चौकी यसै जिल्लाको चिसापानीगढीमा रहेको पाइन्छ । यस जिल्लाको नामकरण सेनवंशीय प्रतापी राजा मुकुन्दसेनको नाम जोडिएको माकन्दपुरबाट अपभ्रंश हुँदै मकवानपुर र हाल मकवानपुर भएको जनश्रुति पाइन्छ ।^४

२.४ राजनीतिक विभाजन

नेपालका पाँच विकासक्षेत्रमध्ये मध्यमाञ्चल विकासक्षेत्रको नारायणी अञ्चलअन्तर्गत पर्ने एक जिल्ला मकवानपुर हो । यस जिल्लाको हेटौँडा नगर मध्यमाञ्चल क्षेत्रको क्षेत्रीय सदरमुकाम र जिल्ला सदरमुकाम पनि हो । यस जिल्लालाई ३ निर्वाचनक्षेत्रबाट बढाई २०६४ सालमा ४ निर्वाचनक्षेत्र बनाइएको पाइन्छ । यस जिल्लामा एक नगरपालिका र ४३ गा.वि.स. छन् । जिल्लाको कुल क्षेत्रफल २४२६ वर्ग कि.मि. रहेको छ । वि.सं. २०६२ को प्रक्षेपित जनसङ्ख्या पुरुष २,१८,५२० र महिला २,१२,३१६ गरी जम्मा ४,३०,८३६ रहेको छ । यसअनुसार पुरुष ५०.७२% र महिला ४९.२८% रहेको देखिन्छ ।^५

सन्तुलित एवम् समग्र जिल्लाको भौगोलिक बनोट र सेवा-सुविधाको पहुँच पुऱ्याउन 'स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली २०५६' बमोजिम यस जिल्लाका गा.वि.स.हरूलाई क, ख, ग गरी तीन वर्गमा विभाजन गरिएको छ । विभाजनको आधार बाटो, नदी, पहाड आदिलाई बनाइएको पाइन्छ ।

२.५ सामाजिक अवस्था

२.५.१ धर्म

यस जिल्लामा पनि नेपालका अन्य जिल्लामा जस्तै विभिन्न धर्म मान्ने मानिसहरूको बसोबास रहिआएको पाइन्छ । यहाँ बसोबास गर्ने मानिसहरूले विशेषगरी हिन्दू, बौद्ध, क्रिश्चियन धर्म मानेको पाइन्छ । त्यसैगरी यस जिल्लामा धार्मिक महत्त्वका मठ-मन्दिरहरू पनि उल्लेख्य मात्रामा रहेका देखिन्छन्, तीमध्ये मकवानपुरको ब्रजवाराही, दामनको इन्द्रायणी, ऋषेश्वर, भैसेको त्रिखण्डी महादेव, भीमफेदीको भीमसेन र बटुकभैरव, मकवानपुरगढीको वंशगोपाल र मनकामना, हेटौँडाको भूटनदेवी, पशुपति, वनसखण्डी, पुण्यक्षेत्र गुम्बा, मस्जिद, चर्च, हटियाको राजदेवी, लक्ष्मीनारायण, चुरियाको चुरियामाई, कालिकाटारको कालिका र

^४ ऐजन, पृ. ४ ।

^५ जनगणना २०५८, (काठमाडौँ : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०५८), पृ. ८ ।

महादेव, सुकौराको ऋषेश्वर र बुद्धमन्दिर, सिस्नेरीको नारायण, इपाको पाण्डव, सीतापोखरी, आदि प्रमुख स्थल रहेका छन् । यस जिल्लामा विभिन्न धर्म मान्ने मानिसहरूको प्रतिशत यसप्रकार रहेको छ –

मकवानपुर जिल्लाको धर्मअनुसारको जनसङ्ख्या तालिका

तालिका १

क्रम	धर्म	सङ्ख्या	प्रतिशत
१.	हिन्दू	१९४१४३	४९.४५
२.	बौद्ध	१८७०७५	४७.६५
३.	क्रिश्चियन	८४४०	२.१५
४.	इस्लाम	१३७४	०.३५
५.	अन्य	२५५१	०.६५

(स्रोत : जनगणना २०५८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग)

२.५.२ भाषा

यस जिल्लामा बसोबास गर्ने प्रायः सबै जातजातिका आआफ्नै मातृभाषा छन् । ती भाषाहरूमध्ये कतिपय लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन् भने कति चलनचल्तीमै छन् । विशेष गरेर यस जिल्लामा तामाङजातिको बसोबास बढी भएकै कारण तामाङभाषा बोल्नेको सङ्ख्या बढी छ । यसपछि क्रमशः नेपाली, नेवारी, चेपाङ, मगर तथा अन्य भाषा बोल्ने मानिसको सङ्ख्या पनि रहेको पाइन्छ । प्रतिशतका आधारमा यी भाषा बोल्नेहरूको वर्गीकरणलाई तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ –

मकवानपुर जिल्लाको भाषाअनुसारको जनसङ्ख्या तालिका

तालिका २

क्रम	भाषा	सङ्ख्या	प्रतिशत
१.	तामाङभाषा बोल्ने	१,७७,६५३	४५.२५
२.	नेपालीभाषा बोल्ने	१,६५,०५०	४२.४
३.	नेवारी भाषा बोल्ने	१९,७०८	५.२
४.	चेपाङ भाषा बोल्ने	११,९३५	३.४
५.	मगरभाषा बोल्ने	३,५३३	०.९
६.	अन्य भाषा बोल्ने	२,३५५	०.६

(स्रोत : जनगणना २०५८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग)

२.५.३. जातजाति

यस मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्ने जातजातिहरूमध्ये पहाडीभेगमा पुर्खौँदेखि बसोबास गर्दै आएका मानिसहरू छन् भने समथर भूभागहरूमा बसाइँसराइबाट आएका

मानिसहरूको बाहुल्य बढी छ । यस जिल्लामा बसोबास गर्ने जाति करिब १४ देखि १५ ओटाजति रहेको देखिन्छ । तिनीहरूको विवरण तल देखाइएको छ –

मकवानपुर जिल्लाको जातिगत जनसङ्ख्या तालिका

तालिका ३

क्रम	जात	सङ्ख्या	प्रतिशत
१.	तामाङ	१,८५,८७४	४७.३
२.	ब्राह्मण	५८५७५	१४.९
३.	क्षेत्री	४१४६७	१०.६
४.	नेवार	२६७६४	६.८
५.	मगर	१७९३९	४.६
६.	चेपाङ	१५३५३	३.९
७.	कामी	१०५२९	२.७
८.	राई	८१९२	२.१
९.	गुरुङ	३५४१	०.९
१०.	दमाई	३३११	०.८
११.	माभी	२८२१	०.७
१२.	ठकुरी	२६३६	०.७
१३.	अन्य	१५६०२	४.०
जम्मा		३,९२,६०४	१००%

(स्रोत : जनगणना २०५८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग)

मकवानपुर जिल्लामा तामाङको बाहुल्य छ भन्ने कुरा माथिको तालिकाले प्रस्ट पारेको छ । त्यसैगरी मगरको स्थान पाँचौँ क्रममा रहेको भए पनि उनीहरूको भाषा, साहित्य र धर्मका बारेमा खासै खोजी भएको देखिँदैन ।

२.५.४ चाडपर्व

मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्ने धेरै मानिसहरूले दसैं, तिहार, ल्होसार, तीज, शिवरात्री, श्रीपञ्चमी, रामनवमी, कृष्णाष्टमी, माघे/साउने सङ्क्रान्ति, फागुपूर्णिमा मान्दछन् भने मुस्लिमहरूले ईद, बकरिद र क्रिस्चियनहरूले क्रिसमस आदि प्रमुख चाडका रूपमा मनाउँदै आएका छन् । यसैगरी जात्रा तथा मेलापर्व पनि यहाँका मानिसहरूले आ-आफ्नै किसिमले मनाउँदै आएको पाइन्छ । यहाँ ठूलाठूला मेलापर्व विभिन्न मठमन्दिर, नदीकिनारमा लाग्ने गरेको पाइन्छ । महाशिवरात्री, ठूलो एकादशीजस्ता प्रमुख मेलापर्वहरूमा सन्त-महन्त तथा भक्तजनहरूको उपस्थिति रहेको पाइन्छ ।

२.५.५ भेषभूषा

यस जिल्लामा उच्च हिमाली भेग र तराईक्षेत्रसमेत नपर्ने भएकाले सामान्यतः पुरुषहरूले सर्ट, पाइन्ट, जुत्ता, टोपी लगाउँछन् भने महिलाहरूले धोती, ब्लाउज, कुर्ता-सुरुवाल, म्याक्सी तथा केटीहरूले सर्ट, पाइन्ट पनि लगाउने चलन रहेको पाइन्छ। आजभोलि आआफ्नो धर्मसंस्कृतिअनुसार प्रत्येक जातिका मानिसले आफ्नै भेषभूषा लगाउन थालेको पाइन्छ। आफ्नो रीतिरिवाज बचाउन पर्दछ भन्ने धारणाको विकास हुन थालेकाले तामाङ, गुरुङ, मगर, चेपाङ आदिले सधैं नभए पनि पर्व मेलामा भने आफ्नो भेषभूषा पहिरन थालेको पाइन्छ।

२.६ शैक्षिक अवस्था

मकवानपुर जिल्ला समग्र साक्षरताका हिसाबले अन्य जिल्लाहरूसँग दाँज्दा १३ औँ स्थानमा पर्छ। यस जिल्लाको साक्षरता दर नेपालको साक्षरता दर ५४.१५% भन्दा बढी रहेको पाइन्छ। यसरी समग्ररूपमा शैक्षिक अवस्थालाई हेर्ने हो भने केही वर्षयता आएर मात्र उच्चशिक्षाको अवसर प्राप्त हुन थालेको देखिन्छ। हाल दुई दर्जनजति उच्च माध्यमिक विद्यालय र ६५ ओटा माध्यमिक विद्यालय सञ्चालन भएका छन् भने ६ ओटा क्याम्पस सञ्चालनमा रहेको पाइन्छ। यति हुँदाहुँदै पनि यस जिल्लामा निरक्षरको सङ्ख्या उल्लेख्य रहेको कुरा यो शैक्षिक तालिकाले प्रस्ट पार्दछ –

मकवानपुर जिल्लाको शैक्षिक तालिका

तालिका ४

शैक्षिक अवस्था	प्रतिशत		
	महिला	पुरुष	जम्मा
निरक्षर	४६.३	२७.६	३६.८
अनौपचारिक, अन्य	५.५	६.९	६.२
प्राथमिक	२२.२	२७.०	२४.९
निम्न माध्यमिक विद्यालय	१६.६	२१.२	१९
माध्यमिक विद्यालय	८.९	१७.३	१३.२

(स्रोत : शैक्षिक भ्रमक, मकवानपुर, २०६३)

२.७ निष्कर्ष

मकवानपुर जिल्ला जलवायुका हिसाबले जाडो र गर्मी दुवै रहेको छ। मुकुन्दसेनको नामसँग जोडिएर जिल्लाकै नामकरण भएको छ। राजनैतिक विभाजनका आधारमा पनि चार निर्वाचन, इलाका, गा.वि.स., नगरपालिकामा विभाजित छ। धर्म, जातजाति, भाषा, चाडपर्व, भेषभूषा आदिले सामाजिक अवस्थालाई प्रस्ट्याएको छ भने शैक्षिकस्तर मध्यम खालको रहेको पाइन्छ।

तेस्रो परिच्छेद

मकवानपुरका मगरजातिको ऐतिहासिक परिचय

३.१ पृष्ठभूमि

नेपालको गोरखा, लमजुङ, पाल्पा, तनहुँ आदि क्षेत्रमा मगरहरू बसोबास गर्दै आएका छन्। यिनीहरू भोटबर्मेली परिवारका मङ्गोलियन वर्गभित्र पर्दछन्। किम्बदन्तीअनुसार आफू करिब ८ सय वर्ष पहिलादेखि रहेको कुरा यिनीहरू बताउँछन्।^१ इतिहासलाई हेर्दा मकवानपुरमा पृथ्वीनारायण शाहभन्दा अगाडिदेखि मगरहरू थिए भन्ने पुष्टि हुन्छ।^२

मगर नामकरण कसरी भयो भन्ने सन्दर्भमा दुईवटा मत पाइन्छ, एउटा मतअनुसार गोरखाका राजाले दसैंघरमा गर्दै आएको पूजाआजा 'मैले गर्ने काम गर' भनेको र त्यसैबाट अपभ्रंश भई 'मगर' जातिको नामकरण भएको हो भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ।^३ दोस्रो मतअनुसार ठकुरी राजाहरूले आफ्नो परम्पराअनुसार कोतमा देवीदेवतालाई बोका, हाँस, परेवा, कुखुराको बलि चढाउँथे। कतै भैरव र कतै बराह भगवान् भनेर उल्लेख भएका देवतालाई सुँगुरको बलि चढाउनुपर्ने भयो। त्यसैबेला उही ठकुरीमध्येको एक भाइले भैरवलाई सुँगुरको बलि दिने काम 'म गर्छु' भनेकाले 'मगर' नामकरण भएको हो भन्ने कुरा पाइन्छ।^४

मगरहरूको आफ्नै धर्मसंस्कृति, चाडपर्व, कर्मकाण्ड रहेको थियो, तर नेपालमा मुसलमानी आक्रमण हुँदा क्षेत्रीबाहुनको जनै चुँडाली जातिच्युत गर्दै आएको त्यसबेलाका राजाले मगरहरूलाई सुँगुर पाल्न लगाई मुसलमानहरूलाई लखेटे। सुँगुरले छोएपछि मुसलमानले ठूलो प्रायश्चित्त गर्नुपर्थ्यो। तसर्थ उनीहरू नेपाल छोडी भागे।

यसरी मुसलमानी आक्रमणबाट बाहुनक्षेत्रीलाई बचाइएको हुँदा तिमीहरूको कर्मकाण्ड बाहुनले नै गरिदिने छन्, पुरेत बाहुन नै हुने छन् भनेको हुँदा त्यसबेलादेखि मगरका पुरेत बाहुन भएको कुरा थाहा हुन्छ।^५ हाल आएर हाम्रै धर्माधिकारी भुसाललाई नै कर्मकाण्ड गर्न

१ बसामाडी-३, मकवानपुर निवासी सुवेदार कृष्णबहादुर थापामगरसँग लिएको अन्तर्वार्ताअनुसार।

२ शिखरनाथ सुवेदी, **थरगोत्र प्रवरावली**, (बनारस : नेपाली सौभाग्य पुस्तकालय, १९६०), पृ. ४।

३ ऐजन्, पृ. ५।

४ पदमपोखरी-१, मकवानपुर निवासी विश्व आलेमगरसँग लिएको अन्तर्वार्ताअनुसार।

५ शिखरनाथ सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ७।

लगाउने भनी यस जिल्लाका मगरहरूले गत १० वर्षयता आफ्नै जातिका व्यक्तिबाट आफ्नै भाषामा कर्मकाण्ड सुरु गरेका छन्, तर मकवानपुरका पूर्वी भेगका मगरहरूले भने बाहुन नै लगाएको र हिन्दू धर्म नै मानेको पाइन्छ ।^६

३.२ मगरजातिका थरहरूको विभाजन

मगरहरूको थर विभाजनलाई हेर्दा करिब पौने चारसय जति थर भएको कुरा आजभन्दा एकसय वर्ष पहिला वि.सं. १९६० तिर शिखरनाथ सुवेदीले आफ्नो रचना **थरगोत्र प्रवरावली**मा उल्लेख गरेका छन् ।^७ मगरजातिको प्रामाणिक रूपमा सयभन्दा बढी नै मूल थर प्रचलनमा आएको कुरा तलको तालिकामा देखिन्छ । नेपालमा बसोबास गर्ने मगरहरूको करिब १०० जति मूल थरलाई प्रस्ट पार्न तल तालिका प्रस्तुत गरिएको छ –

मगरको मूल थरको तालिका

तालिका ५

१. असलामी	२२. चुट्टान	४३. पुलामी	६४. राम्जाली	८५. सोती
२. अर्घाली	२३. छगेली	४४. पुवार	६५. राया	८६. सोमस्या
३. उचदी	२४. छहरी	४५. पोस्नी	६६. रिजाल	८७. हिरन
४. एकचदी	२५. जर्घा	४६. फाल	६७. रिमाल	८८. हिस्की
५. कनौजे	२६. टामलामी	४७. बगाले	६८. रुचाल	८९. हुनचङ्
६. कमर	२७. डाला	४८. बेटकुवारी	६९. रेधामी	९०. दर्लामी
७. कमानजन	२८. तोराँछाको	४९. बराल	७०. रोकाहा	९१. दुरा
८. कालागादा	२९. थन्याली	५०. बकाबल	७१. लाम्तरि	९२. ग्यालन
९. केपछाकी	३०. थरघर	५१. बर्द	७२. लम्तामी	
१०. खड्का	३१. थादाली	५२. बाचे	७३. लामिछाने	
११. खप्तरी	३२. थामो	५३. बाछाली	७४. लुङ्गेली	
१२. खुलाल	३३. दर्लामी	५४. बाम्चाकी	७५. सटाकसारी	
१३. गद्रमा	३४. दरुच्चान	५५. बुचा	७६. समाल	
१४. गरंजा	३५. दूध	५६. बुढाथोकी	७७. सराकोटी	
१५. गिदेली	३६. नामज्याली	५७. सो	७८. सर्वेदा	
१६. गुरुडछाने	३७. पचमैया	५८. याडनासी	७९. साठीघरे	
१७. गेदरसिं	३८. पागमो	५९. भण्डारी	८०. सापकोटा	
१८. गैदे	३९. पाघ्रे	६०. मारु	८१. सिजापती	
१९. घिमिरे	४०. पालुङ्गे	६१. मन्सर्गी	८२. संजाली	
२०. चित्तौरै	४१. पाहारी	६२. मार्की	८३. सुयल	
२१. चिदि	४२. आले	६३. मास्को	८४. सूर्यवंशी	

स्रोत : थरगोत्र प्रवरावली

६ फापरवारी-३, मकवानपुर निवासी लोकबहादुर थापामगरसँग लिएको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

७ शिखरनाथ सुवेदी, पूर्ववत् ।

मगरको थरलाई तीन भागमा बाँडेर अझ अरू थर विभाजन गरेको पाइन्छ । ती तीन भागअन्तर्गत आलेमगर, थापामगर, रानामगर पर्दछन् । यसरी यी सबै थरलाई मिलाउँदा यो सङ्ख्या पौने चारसय जति पुग्छ ।

३.२.१ आलेमगरको समूहमा पर्ने थरहरू

आलेमगरको समूहभित्र २८ ओटा उपथरहरू पर्दछन् । ती उपथरका मूल थरका रूपमा रहेको आले शब्द 'आग्नी' बाट अपभ्रंश भएको हो । खानीमा काम गर्ने मगरलाई आग्नी भनिन्थ्यो ।^८ ती उपथरहरूलाई तलको तालिकामा प्रस्ट्याइएको छ –

आलेमगरको समूहमा पर्ने थरहरूको तालिका

तालिका नं. ६

१. गेलांगी	८. ढेगा	१५. बोरकट्टा	२२. लोप
२. गें	९. तिउसी	१६. मोरम	२३. लगुचे
३. गोरा	१०. दुदाली	१७. रखाल	२४. समार
४. जाली	११. पिमी	१८. राकासे	२५. सीम
५. भेडी	१२. फेवाली	१९. रमतरी	२६. सुसुलिम
६. डगाल	१३. बभन्या	२०. रुवा	२७. सोमे
७. डिमा	१४. बारासे	२१. रेशमी	२८. त्रोछावी

स्रोत : थरगोत्र प्रवरावली

३.२.२ थापामगरको समूहमा पर्ने थरहरू

थापामगरको उत्पत्तिका बारेमा ह्याङ्जाकोट छापडाँडा, कास्की जिल्लाका श्री पार्सिड गुरुङको घरमा भएको अप्रकाशित हस्तलिखित वंशावलीमा गढ थाप्ने सिपाहीलाई 'थापामगर' भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ ।^९ नेपालमा रहेका करिब १०० मूल थरलाई विभाजन गरी तीन भागमा बाँडेर उपथर कायम गरिएअनुसार थापामगर समूहमा पर्ने अघौली, बामचादेखि ह्यो ह्यो मगरसम्म गरी ४८ ओटा थर भएको कुरा तलको तालिकाले देखाउँछ –

^८ केशरजङ्ग बरालमगर, **पाल्पा, तनहुँ र स्याङ्जाका मगरहरूको संस्कृति**, (काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०५०), पृ. ३२ ।

^९ ऐजन, पृ. ३७ ।

थापामगरको समूहमा पर्ने थरहरूको तालिका

तालिका ७

१.	अर्घौली	१३.	डुँडाली	२५.	बाह्रघरे	३७.	लाया
२.	कालासाह	१४.	डोटेरी	२६.	बीरकट्टा	३८.	लुमंचे
३.	केवारी	१५.	ढ्यागो	२७.	ब्लाङ्पानी	३९.	सनारी
४.	ग्राजा	१६.	ढगाल	२८.	याङ्जा	४०.	समै
५.	गीयेल	१७.	ढलाल	२९.	याँदी	४१.	सर्तुगे
६.	गेलाम	१८.	दिशा	३०.	रजगाहा	४२.	सारु
७.	गोरामारु	१९.	युनचुन	३१.	रजाली	४३.	सिङ
८.	गौद्ध	२०.	पादे	३२.	रयास्मा	४४.	सुनारी
९.	ग्याम्भी	२१.	पूर्वाछानी	३३.	रसाल	४५.	सुसुली
१०.	ग्यामरीसुस	२२.	बरही	३४.	रातकोटी	४६.	सोराली
११.	भुवा	२३.	बस्नेत	३५.	रानाखुलाल	४७.	हायो
१२.	भुयारी	२४.	बामचा	३६.	रैका	४८.	होहो

स्रोत : थरगोत्र प्रवरावली

३.२.३ रानामगरहरूको समूहमा पर्ने थरहरू

रानामगर पनि मगर परिवारभित्र पर्ने एउटा ठूलै समूह हो । रानामगरको नामकरण कसरी भयो भन्ने विषयमा रणक्षेत्रमा विजय प्राप्त गरेका मगरहरूलाई राना/राणा भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ ।^{१०} त्यही राना समूहभित्र पर्ने उपथरलाई तलको तालिकामा देखाइन्छ –

रानामगरको समूहमा पर्ने थरहरूको तालिका

तालिका ८

१.	अर्घौले	१०.	ढोगा	१९.	बामचा	२८.	हलागुचे
२.	केकाली	११.	ढोली	२०.	बाह्रघरे	२९.	हलायो
३.	गीना	१२.	ढ्यागो	२१.	बुलाल	३०.	हलोया
४.	गेलाम	१३.	तिउसी	२२.	भीरम	३१.	सीम
५.	गोरा	१४.	ढाला	२३.	राकातकोटी	३२.	सुसुली
६.	ग्याम्भो	१५.	दिशा	२४.	राज	३३.	सोमे
७.	गर्रजा	१६.	चुनचुन	२५.	सनारी	३४.	फेवाली
८.	जामली	१७.	धादाली	२६.	सर्तुगे	३५.	बस्नेत
९.	भुवा	१८.	पाँडुले	२७.	डुँडाली	३६.	भेदी

(स्रोत : थरगोत्र प्रवरावली)

माथि उल्लिखित थरबाहेक पनि मगरका सयौं थर-उपथर हुन्छन् । मुख्यतयः हाल प्रचलित थरमध्येका थापा, आले र राना नै हुन् । यिनैबाट अरू उपथरहरू निस्केका हुन् । मगरहरूमा अनगिन्ती थर-उपथर भए पनि यिनीहरूमा एकआपसमा सामाजिक भेदभाव भने कतै पाइँदैन । यसरी थर विभाजन भएका मगरहरू नेपालको विभिन्न भागमा र विदेशमा समेत बस्दै आएको पाइन्छ । यिनै थरमध्येका मगरहरू नै मकवानपुरमा बस्ने मगरहरू भएको देखिन्छ ।

३.३ मगरको शारीरिक बनावट

यिनीहरू न त अग्ला, न त पुड्का, सामान्य कद भएका, साह्रो र दरिलो अङ्ग परेका हुन्छन् । यसैलाई शिखरनाथले यसरी श्लोकमा प्रस्तुत गरेका छन्^{११} –

चेप्टो छाती पिठीऊँ, कमर शिर नयन् केहि साना भएका ।

बाटीएका पिडौँला शरिरभरि नसा ढाकी भित्रै गएका ॥

धेरै अग्ला न पुड्का गहुँसरि रडका ज्यू निरोगी छु भारी ।

नेप्टो नाक हुन्छ ज्यादा असल मगरका नास्ति जूँघाँ न दाही ॥

साँच्चै यो एउटा श्लोक मगरको शारीरिक वर्णन गर्न सफल छ तर हाल आएर अन्तरजातीय विवाहले गर्दा यस प्रकारको बनावटमा परिवर्तन आउन थालेको देखिन्छ ।

३.४ मगरको स्वभाव

मगरहरू इमान्दार, सोभो स्वभाव भएका हुन्छन् त्यसैले पहिलादेखि नै राजामहाराजाका विश्वासपात्र बन्दै आएका छन् । पराक्रमी, साहसी, बहादुर गुण भएका मगरमध्ये लखन थापा महापुरुष थिए । गोरखामा एकपटक लखन थापाले पञ्चभलादमीको बीचमा आफ्नो लुगाको बाहुलो निचोरी पानी निकालेछन् । त्यो देख्ता सबै छक्क परेछन् । यो के उदेक भयो भनी सोद्धा उनले भने, काशीको गङ्गाजीमा नाउ बुद्धा मैले हात हाली भिक्दा बाहुलो भिजेको हो र निचोर्दा पानी आएको हो । त्यही मितिमा चिठीद्वारा काशीमा बुद्धा नाउ डुबेको र यस्तै अनुहार भएको नेपालीले उद्धार गरेको भन्ने जवाफ आएकोले कुरा सत्य ठहर्‍यो । त्यसैबेलादेखि वरपरको कुरा थाहा पाउने भएको हुँदा थापा भनिएको हो भन्ने भनाइ पाइन्छ ।^{१२} त्यसबेलाका चार जनरलमध्ये ऐमानसिंह राना एक थिए । वि.सं. १९११ सालमा भोटको लडाइँमा १२० धानीको शरीर बुद्धि, बल भएका रानाको तिघामा बैरीको भाला लाग्दा बसीबसी सातओटा भोटे काटिदिए । उनलाई भुक्त्याई पछिल्लिटरबाट भोटेहरूले उनको टाउको काटी जीउ बेपत्ता पारी ल्हासा लगेका थिए । यस्तै बहादुर रामु आले, भामु आले पनि सेनामा कर्नेल भई आएका थिए । यी बहादुर, सोभा, इमान्दार मगरहरू अङ्ग्रेजी सेनामा भर्ती भई ठूला पदमा समेत पुगेको देखिन्छ ।^{१३}

११ ऐजन, पृ. १५ ।

१२ शिखरनाथ सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ९ ।

१३ ऐजन, पृ. १० ।

३.५ मकवानपुरमा मगरहरूको आगमन

आजभन्दा करिब दुई सय वर्ष अगाडिदेखि नै यस जिल्लामा मगरहरूको बसोबास रहेको बताइन्छ ।^{१४} यस जिल्लामा गोरखा, तनहुँ र पाल्पा गरी तीन ठाउँबाट आएका मगरहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ ।

मकवानपुर जिल्लाको हाल इन्द्रसरोवर भएको ठाउँमा तामाखानी रहेको र त्यो तामालाई खानीबाट निकाल्न धेरै जनशक्ति आवश्यक पर्ने हुँदा देशका विभिन्न ठाउँबाट काम गर्न मानिस आए । त्यही क्रममा गोरखा, तनहुँ र पाल्पाका मगरहरू पनि कुलीकाम गर्न त्यो तामाखानीमा आए । यसरी कुलीहरूले खानी खनेको हुँदा कालान्तरमा त्यस ठाउँको नाम कुलीखानी रहेको हो । यसरी गोरखा आदि जिल्लाबाट काम गर्ने उद्देश्यले आएका मगरहरू यतै घरजम गरी बस्न थाले । तिनै मगरका सन्तान हाल मकवानपुर जिल्लाको विभिन्न ठाउँमा बसोबास गर्दै आएको पाइन्छ ।

३.६ मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्ने मगरजातिको सङ्ख्या

हाल मकवानपुर जिल्लाभरिमा मगरको बसोबास रहेको गा.वि.स. र त्यहाँ बसोबास गर्ने मगरसङ्ख्या, मगरभाषा बोल्नेको सङ्ख्या तपसिलअनुसार रहेको छ –

मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्ने मगरजातिको सङ्ख्या

तालिका ९

क्रम	गाविस	मगरको सङ्ख्या	मगरभाषा बोल्नेको सङ्ख्या
१.	राइगाउँ	७४२	-
२.	फापरबारी	२८४९	-
३.	धियाँल	१०	-
४.	बेतिनी	१०७०	-
५.	ठिङ्गन	-	-
६.	मन्थली	५७	-
७.	शिखरपुर	३१	-
८.	छ्रतिवन	५५६	१२५
९.	हटिया	७०५	-
१०.	हर्नामाडी	६९	-
११.	चुरिया	५२३	५०५
१२.	मकवानपुर गढी	५१०	५०७
१३.	आमभञ्ज्याङ	५	-
१४.	सुकौरा	१०८	५८
१५.	बुढी चौर	२२	२२

१४ पदमपोखरी-१, मकवानपुर निवासी विश्व आलेमगरसँग लिएको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

१६.	काँकडा	५७	-
१७.	राक्सिराड	४०	४०
१८.	सरिखेत	४२३	४२३
१९.	मनहरी	५०२	-
२०.	पदमपोखरी	८८९	२
२१.	हाँडी खोला	२४७	१२३
२२.	खैराड	-	-
२३.	डाँड खर्क	२२०	-
२४.	आग्रा	१८०	१५३
२५.	गोगने	२३५	-
२६.	पालुड	१५१	१५१
२७.	द्यामन	१४	-
२८.	टिष्टुड	१३०	-
२९.	बज्रबाराही	७७	७७
३०.	भैँसे	९८५	२२७
३१.	नामटार	१८	१८
३२.	कालिकाटार	७४	७४
३३.	बसामाडी	३९७	३०५
३४.	भार्ता	-	-
३५.	निबुवाटार	८३०	७७७
३६.	भीमफेदी	१७३०	६४५
३७.	इपा	५	-
३८.	गड्गटे	८९०	३२४
३९.	चित्लाड	२८२	१९४
४०.	कुलेखानी	४९६	-
४१.	माखुँ	१७७	-
४२.	सिस्नेरी	५१	-
४३.	फाखेल	५०	-
४४.	हे.न.पा.	१८८०	९२९
	जम्मा	२२४७५	५६३९

(स्रोत : जनगणना २०५८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग)

माथिको तालिकाअनुसार जम्मा २२,४७५ जना मगरमध्ये फापरबारी, राईगाउँ, चुरियामाई, पदमपोखरी, हे.न.पा., भीमफेदी, भैँसे गा.वि.स.हरूमा बढी मात्रामा बसोबास गरेको पाइन्छ भने ठिङ्गन, खैराड, भार्ता गा.वि.स.हरूमा मगरको बसोबास भएको पाइँदैन । भाषा बोल्ने क्रममा पनि चुरियामाई, सरीखेत, निबुवाटार, हेटौँडा नगरपालिका आदि गा.वि.स.मा बढी मात्रामा मगरभाषा बोलेको देखिन्छ भने अन्य ठाउँमा कम मात्र आफ्नो मगरभाषा बोल्ने मगरहरू रहेको पाइन्छ ।

चौथो परिच्छेद

लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचय

४.१ पृष्ठभूमि

लोकसाहित्य 'लोक' र 'साहित्य' शब्दको संयोजनबाट बनेको समस्त शब्द हो । यसमा 'लोक' भन्नाले समाज र 'साहित्य' भन्नाले रिवाज वा चालचलन भन्ने बुझिन्छ । निचोडमा भन्दा लोकद्वारा सिर्जित लोकोपकारी रचना नै लोकसाहित्य हो । मानवसभ्यताको इतिहासमा अभिव्यक्तिको प्रथम सोपानका रूपमा जन्मेको जेठो साहित्य नै लोकसाहित्य हो । जति मानिसको इतिहास पुरानो छ त्यति नै लोकसाहित्यको इतिहास पनि पुरानो छ । आदिम अपठित मानवको सहज, स्वाभाविक र अकृत्रिम साहित्य नै लोकसाहित्य हो । आदिम मानवका हर्ष, विस्मात, पीडा व्यथादिको बन्धनविहीन बेरोकटोक गरिने अभिव्यक्तिमा काव्यशास्त्रीय कुनै नीतिनियम थिएन । जब भाषाले लिपिको स्वरूप ग्रहण गर्न थाल्यो, अनि लिखित साहित्यको जन्म भयो । यस तथ्यबाट साहित्य अर्थात् लोकसाहित्य सरल, सहज र जेठो भएको पुष्टि हुन्छ ।

लोकसाहित्य अपठित स्रष्टाका हृदयको स्वतस्फूर्त, सरल, सहज अभिव्यक्ति हो । यो मौखिक परम्परामै चलेको हुन्छ । लोकसाहित्यमा बोलचालको भाषा (लोकभाषा) को प्रयोग भएको हुन्छ । स्रष्टा अज्ञात हुन्छ । यो बन्धन मुक्त हुन्छ र सबै वर्ग र समुदायका मानिसलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्छ । सामूहिक मान्यतलाई अँगाल्छ । यो परिवर्तनशील हुन्छ । यिनै गुणले युक्त भएको साहित्यलाई नै लोकसाहित्य भनिन्छ ।

४.२ लोकसाहित्यको परिभाषा

लोकसाहित्य लोकवार्ताको एउटा महत्त्वपूर्ण भाग हो । विद्वान्हरूले जति स्पष्ट रूपमा लोकवार्ताको परिभाषा गरेका छन् त्यति स्पष्ट रूपमा लोकसाहित्यको परिभाषा गरेका छैनन् । लोकसाहित्यको परिभाषा भनेर प्रस्तुत गरिएका अधिकांश परिभाषाहरूमा सङ्क्षिप्तता नभई व्याख्या पाइन्छ । कुनै परिभाषामा लोकसाहित्यको कुनै अभिलक्षण वा स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ भने अर्को परिभाषामा अर्कै अभिलक्षण वा स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ । यसले गर्दा लोकसाहित्यलाई समग्रमा बुझाउने परिभाषाको कमी रहेको देखिन्छ । लोकसाहित्यका प्रचलित र प्रमुख केही परिभाषाहरू तल दिइन्छः –

१ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य, (काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६३), पृ. १४ ।

द न्यु इन्साइक्लोपेडिया ब्रिटानिकाका अनुसार लोकसाहित्य भनेको मुख्यतः अपठित समुदायको मौखिक रूपमा व्यक्त लोकज्ञान हो । यसअन्तर्गत लोकसाहित्यको उत्पत्ति, विकास, विशेषता, प्रविधि, क्षेत्रीय र जातीय विविधता, मुख्य प्रकारहरू अर्थात् लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाटक, लोककथा, उखानटुक्का, गाउँखाने कथा, मन्त्र आदिको अध्ययन र सङ्कलन दुवै पर्दछन् ।

जे.ए. कडतका अनुसार लोकसाहित्य भनेको आदिम तथा अपठित समुदायको सिर्जना हो, त्यसैले यो अधिकांशतः मौखिक परम्परासँग सम्बद्ध रहन्छ । लोकसाहित्यअन्तर्गत सामान्यतः लोकगीत, गाथा, परीकथा, नाटक, उखान, टुक्का, गाउँखाने कथा, मन्त्र र दन्त्यकथा समाविष्ट हुन्छन् ।

मार्टिन ग्रेका अनुसार लेख्य रूपबाट अप्रभावित रही मौखिक रूपमा हस्तान्तरण हुने परम्परित बनाइहरूलाई लोकसाहित्य भनिन्छ ।

के.मोर्नन र आर्.रसका अनुसार विद्वान्हरूले सङ्कलन गरी लिपिबद्ध नगरुन्जेल एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा मौखिक रूपमै सँदै जाने परम्परित गीत, दन्त्यकथा आदिलाई लोकसाहित्य भनिन्छ ।

माथिका सबै परिभाषाका प्रमुख लक्षणहरूलाई समेटि लोकसाहित्यको परिभाषा यसप्रकार गरिएको छ –

लोकज्ञान वा लोकभावनामा आधारित श्रुतिपरम्पराबाट प्राप्त व्यक्तिविशेषको नभई अपठितहरूबाट सामूहिक ढङ्गले लोकगीत, लोककविता, लोकगाथा/लोककाव्य, लोककथा, लोकनाटक, गाउँखाने कथा, उखान, टुक्का, मन्त्र आदि विधाका रूपमा अभिव्यक्त हुने मौखिक भाषिक संरचनालाई लोकसाहित्य भनिन्छ । तसर्थ यो निजी पेवा नभएर लोकको साझा सम्पत्ति हो ।

४.३ लोकसाहित्यका विशेषता

सृष्टिकालदेखि नै मानवसभ्यताको विकासका विभिन्न खुट्किलाहरूलाई समेट्ने क्रममा, मानव र उसको समाजका सुख-दुःख, पीडा, व्यथा, उत्साह, वैराग्य, चलाखी, बहादुरी, बुद्धिमानी आदि अनुभव र अनुभूतिलाई मूर्त र जीवन्त रूप दिँदै सदा आफूलाई नवीन, सुन्दर र ग्राह्य रूपमा प्रस्तुत गर्ने लोकसाहित्यका आफ्नै विशेषताहरू पाइन्छन् । तिनलाई विभिन्न बुँदामा यसरी समेट्न सकिन्छ –

४.३.१ मौखिक परम्परा

लोकसाहित्य निरक्षर जनसमुदायको भावनात्मक अभिव्यक्ति हो । यो मानवजातिको भाषाले लिपि प्राप्त गर्नुपूर्वदेखि अभिव्यक्त गर्न थालिएको थियो । यो लोकसाहित्य परापूर्वकालदेखि नै एक मुखबाट अर्को मुख, एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ हुँदै विकसित र परिवर्तित हुँदै आएको छ । त्यसैले यसको मूल विशेषता मौखिक हुनु हो ।

४.३.२ कल्पनाको प्रबलता

लोकसाहित्यमा यथार्थभन्दा कल्पनाको प्राधान्य रहेको हुन्छ । यो शास्त्रीय नियमका सीमाभित्र रहेर औचित्य/अनौचित्यलाई ध्यान दिई लेखिने साहित्य नभई, सरल र सिधासादा निरक्षर जनसमुदायको स्वाभाविक अभिव्यक्ति भएकोले बन्धनरहित र अबौद्धिक हुन्छ । कल्पनाका धनी सर्वसाधारण मानवका भावना र कल्पनाको प्रबलता लोकसाहित्यका सबैजसो विधा-उपविधामा पाइनु यसको अर्को विशेषता हो ।

४.३.३ सामूहिकता

लोकसाहित्य कुनै व्यक्तिविशेषको पेवा नभएर सिङ्गो लोकजीवन अर्थात् समाजको साझा सम्पत्ति मानिन्छ । यसमा मेरोपन नभएर हाम्रोपनको सामूहिकता बढी पाइन्छ । एउटा व्यक्तिले साहित्यको रचना गर्न सक्दैन र मेरो हो भन्न पनि सक्दैन । लोकसाहित्यमा त्यस्तो चलन छैन किनकि यो पिँढी-दरपिँढी हुँदै जाने हुँदा निजत्वको भावना नभई सामूहिकता हुनु नै यसको अर्को विशेषता हो ।

४.३.४ मनोरञ्जनात्मकता

लोकजीवनमा थाकेको बेलामा अथवा हर्षोल्लास, चाडपर्व, कुनै संस्कारकर्म आदिका अवसरमा मनोरञ्जन गर्ने परिपाटी आदिकालदेखि चल्दै आएको छ । लोककथामा साहस, बुद्धिमानी, चतुर्प्याई, भूतप्रेत आदिका रोमाञ्चक कथा तथा लोकगीतका श्रुतिरम्यता, लोकनाटकमा नृत्य, गीत-सङ्गीत, अभिनय र अन्य विधाका आफ्नै विशेषताले जनसाधारणलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु लोकसाहित्यको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो ।

४.४ लोकसाहित्यको महत्त्व

लोकसाहित्य जुन प्रयोजनका लागि रचना गरिन्छ, गराइन्छ र श्रवण गरिन्छ, त्यो प्रयोजन पूर्ण गर्नुका कारण नै लोकसाहित्यको महत्त्व हुन गएको हुन्छ । तसर्थ लोकसाहित्यको महत्त्वमाथि प्रकाश पार्न आवश्यक छ । लिखित साहित्यको हेतुका सन्दर्भमा चर्चा गर्दा 'धर्मार्थकाममोक्षेषु' भनेर पूर्वीय काव्यशास्त्रमा चर्चा गरिएको छ । यसैगरी पाश्चात्य विद्वान् अरस्तुले त्रास, करुणाको उद्दीपनद्वारा मानवीय मनका सम्पूर्ण विकारहरूको विरेचन गरी मानसिक शुद्धि गर्नुलाई लोक वा लिखित साहित्यको मुख्य प्रयोजन मानेका छन् । यही मूल प्रयोजनको सहारा लिएर सामाजिक, ऐतिहासिक, आर्थिक, भौगोलिक, नैतिक, धार्मिक, महत्त्व वा उद्देश्य साध्य गर्ने कामसम्म हुने गर्दछ । तसर्थ लोकसाहित्यको महत्त्वलाई यसरी बुँदागत रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ -

४.४.१ रसात्मक आनन्दको प्राप्ति

लोकसाहित्य कुनै पनि आधुनिक भौतिक यन्त्र, उपकरण, वा साधनविहीन निरक्षर लोकजीवनका मनोरञ्जनको भन्डै निर्विकल्प साधनजस्तै हुन गएको छ । काम गरेर थाकेको अवस्था वा चाडपर्व आदि अवसरमा उनीहरूको खुसी वा दुःख व्यक्त गर्ने अर्को माध्यम हुँदैन । यस बखतमा आफ्ना तीव्रतम अनुभूतिलाई रसात्मकतापूर्वक प्रस्तुत गरी प्रस्तोता तथा श्रोता सबैलाई रसात्मक आनन्द प्रदान गर्दै मनका विकारहरूलाई विरेचित गरी मानसिक स्वस्थता प्रदान गर्नु लोकसाहित्यको महत्त्वका रूपमा देखापर्दछ ।

४.४.२ ऐतिहासिक महत्त्व

इतिहासका नाममा राजा-महाराजा, तिनका भाइभारदारहरू राज्यसँग सम्बन्धित गतिविधिको घटना र कार्यहरूको विवरणका रूपमा मात्र देखिन्छ । त्यसमध्ये कतिपय स्तुतिमूलक, अतिरञ्जनात्मक प्रशंसाका रूपमा पनि लेखिने गर्दछन् ।^२ तर जनताको इतिहास भने कतै लेख्ने चलन पाइँदैन । लोकसाहित्य त्यस्तो इतिहासको भण्डार हो, जसमा प्रायः सबैको इतिहास देख्न पाइन्छ । त्यसैले लोकसाहित्यको ऐतिहासिक महत्त्व अग्रणी रूपमा देखिन्छ ।

४.४.३ सामाजिक महत्त्व

लोकसाहित्यमा समाजको जति स्वाभाविक, जीवन्त र सत्य चित्र उपस्थित हुन्छ, अन्यत्र त्यो सम्भव छैन । कसैलाई त्यस समाजको वास्तविक चित्र हेर्नु छ भने उसले त्यस समाजको लोकसाहित्यको अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । लोकसाहित्यको स्रष्टा समाजकै एक एकाइ भएकाले ऊ आफ्ना अनुभव र अनुभूतिलाई इमान्दारीपूर्वक लोकसाहित्यमा व्यक्त गर्दछ, जुन सिङ्गो समाजकै साझा अनुभव र अनुभूति हुन्छ । त्यसैले लोकसाहित्यमा सामाजिक महत्त्व हुन्छ ।

४.४.४ शैक्षिक महत्त्व

लोकसाहित्य अपार ज्ञानराशि एवम् नीतिहरूको अक्षयकोषका रूपमा रहेको हुन्छ । विभिन्न महापुरुषहरू तथा अनुभवी स्रष्टाका अनुभवले खारिएका उपदेशात्मक उखान, टुक्का, गाउँखाने कथा, लोकगीत, देवदवीका कल्याणकारी कार्य, लौकिक वा अलौकिक शक्तिको चमत्कार, ऐतिहासिक, भाषिक, शैक्षिक, धार्मिक, नैतिक, व्यावहारिक आदि प्रकारको शिक्षा प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसैले यसको शैक्षिक महत्त्व पनि रहेको छ ।

२ ऐजन, पृ. १७ ।

४.५ लोकसाहित्यको विधागत वर्गीकरण

लोकसाहित्य लोकजीवनको ऐना हो । यसमा जनसाधारणका हृदयको भावोद्गार र उनले भोगेका जीवनजगतको अनुभव र अनुभूति पाइन्छ । निरक्षर ग्रामीण जनता जन्मदेखि मृत्युसम्मका विभिन्न संस्कार, पर्व, उत्सव, ऋतु, महिना आदिमा गीत-सङ्गीतद्वारा मनोरञ्जन प्राप्त गर्दछन् । मनका भावहरू ओकलेर मन हलुङ्गो बनाउँछन् । कथा, उखान, टुक्कादिले रसमय भाषिक अभिव्यक्तिद्वारा उक्तिवैचित्र्यको सिर्जना गर्दछन् । यसका अतिरिक्त देवस्तुति, वीरस्तुति र सामाजिक करुण वेदनाका कथायुक्त लोकगाथा आदि विधाहरू लोकसाहित्यमा विद्यमान रहेको देखिन्छ । यी सबैलाई विषयचयन, भाषिक अभिव्यक्ति, प्रस्तुतीकरणको पद्धति, माध्यम, संस्कार वा अनुष्ठान आदिका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

भाषिक अभिव्यक्ति, प्रस्तुतीकरण, संस्कार, अनुष्ठान र विषयवस्तुका आधारमा मोतीलाल पराजुलीले लोकसाहित्यलाई निम्नानुसार धारा-उपधारामा वर्गीकरण गरेका छन् -

(१) भाषिक अभिव्यक्तिका आधारमा

गद्यमूलक : (क) आख्यानमुक्त - गाउँखाने कथा, सुक्ति, उखानटुक्का

(ख) आख्यानबद्ध - लोककथा

पद्यमूलक : (क) गीतमूलक - आख्यानबद्ध - लोकगाथा, लोकपद्य

(ख) कवितामूलक - आख्यानमुक्त - लोकगीत, लोकपद्य

चम्पूमूलक : लोकनृत्य, लोकगाथा, लोककथा

(२) प्रस्तुतीकरणका दृष्टिले (क) श्रव्य, (ख) दृश्य

(३) संस्कार - अनुष्ठानका आधारमा

(क) संस्कारबद्ध लोकसाहित्य

(ख) संस्कारमुक्त लोकसाहित्य

(४) विषयवस्तुका आधारमा

(क) लोकगीत - लोकगीत, लोकपद्य

(ख) लोकगाथा - आनुष्ठानिक र मुक्त लोकगाथा

(ग) लोककथा -

(घ) लोकनृत्य र (लोकनाटक) आनुष्ठानिक र मुक्त

(ङ) उखानटुक्का

(च) गाउँखाने कथा

यसैगरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले यसपूर्व नै लोकसाहित्यको विधागत विभाजनका क्रममा गरेको वर्गीकरण पनि मोतीलाल पराजुलीद्वारा विषयका आधारमा गरिएको प्रस्तुत वर्गीकरणसँगै मिल्छ । लोकसाहित्यका विद्वान् कृष्णदेव उपाध्यायको वर्गीकरण पनि

सोहीअनुसारको छ । विषयवस्तुका आधारमा गरिएको उपर्युक्त वर्गीकरण उपयुक्त र बहुमान्यसमेत भएकाले सोहीअनुसार यहाँ नेपाली लोकसाहित्यलाई पनि ६ प्रकारमा विभाजन गरी तिनको सङ्क्षिप्तमा चर्चा गरिएको छ –

४.५.१ लोकगीत/लोकपद्य

सबैभन्दा बढी मात्रामा अभिव्यक्त हुने लोकसाहित्यको सबैभन्दा प्रमुख र लोकप्रिय विधा लोकगीत हो । यसमा जीवनको सुखदुःख, हर्षविस्मात् आदिलाई लयात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यो जेठो लोकविधा गाउँबेसी, उकालीओराली, सहर, मैदान जहाँ पनि प्रस्तुत गरिन्छ । यस विधाअन्तर्गत भ्याउरे, सङ्गिनी, देउडा, करवा, भैलो, देउसी, ऋतुगीत बाह्रमासा, संस्कारगीत आदि पर्दछन् । नेपाली लोकपद्यका चार प्रमुख विधामध्ये एउटा लोकगीत हो । अन्य तीन विषयहरू लोककविता, लोकगाथा/लोककाव्य र मन्त्र हुन् । पाश्चात्य लोकसाहित्यमा लोकगीतको प्रयोग लोकपद्यका समानार्थीको रूपमा भएको पाइन्छ । लोकपद्यअन्तर्गत नै प्रगीतात्मक लोकगीत, लोककविता, लोकगाथा, लोककाव्य र आख्यानात्मक लामा लोकगीत (बालुन, सवाई) आदिलाई समेटिएको छ । यसमा यी सबै विधाहरूलाई बुझाउने गरी लोकपद्य शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।

४.५.२ लोककथा

लोककथा लोकसाहित्यको दोस्रो महत्त्वपूर्ण विधा मानिन्छ । कथाको विशेषता भनेकै सरलता हो । त्यसैले विभिन्न घटनाहरूलाई नाटकीकरण गरेर, वर्णन गरेर श्रोतालाई मुग्ध पार्ने काम गरिन्छ । लोककथाहरू प्रायः काल्पनाश्रयी हुन्छन् । जसमा भूतप्रेत, जादुटुना आदि विषयवस्तुलाई समेटिएको हुन्छ । लोककथा एकादेश, उहिल्यैजस्ता शब्दबाट सुरु गरिन्छ र अन्त्यमा 'सुन्नेलाई सुनको माला, भन्नेलाई फूलको माला ...' भनेर अन्त्य गरिन्छ । यसले श्रोतामा मनोरञ्जन, साहस, उत्साहजस्ता भाव उत्पन्न गराउँछ ।

४.५.३ लोकगाथा

नेपालीमा गाथा अङ्ग्रेजीमा ब्यालेड शब्दले चिनिने यो गीतिकथा हो । यो गीतिकथा देवदेवी, वीरपुरुष, सामाजिक घटना आदिमा आधारित हुन्छ । यो पनि लोकसाहित्यको प्राचीन विधा हो । शैलीका दृष्टिले लोकगीतका नजिक देखिने विधा नै लोकगाथा हो । यसअन्तर्गत भोटको लडाइँको सवाई, राजारानी राउतको भारत, सामाजिक तथा वीर गाथाहरू यस विधाअन्तर्गत पर्दछन् । यसबाट तत्कालीन समाजको यथार्थ स्वरूप र मनोरञ्जन प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

४.५.४ लोकनाटक

गीत, सङ्गीत र नृत्य यी तीन तत्त्वहरूको समष्टि रूप नै लोकनाटक हो । यो आख्यानात्मक विधा हो । यसमा गीतात्मक कथालाई अभिनयका साथ प्रस्तुत गरिन्छ । यसमा गीति संवाद र गद्यभाषा उपयोग गरिन्छ । यस अन्तर्गत घाटुनाच, सोरठीनाच, चाँचरी, गाईजात्रा, धामीनाच, मारुनीनाच, बालुन, मालसिरी, जुहारी, भैलो आदि पर्दछन् ।

४.५.५ उखानटुक्का

पुर्खाहरूको लामो अनुभवबाट खारिएको मार्मिक अभिव्यक्तिलाई उखान भनिन्छ । पहिला उखानको स्रोत उपख्यानबाट भएको मानिन्थ्यो तर आजभोलि यसलाई लोकोक्ति (लोकको भनाइ) को नजिक भएको मानिन्छ । खारिएका लोकविचारका निचोडका रूपमा देखिने छोटो-मीठा, तीव्र सम्प्रेषणीय वाक्यांश नै उखान हुन् । यी समाजका सम्पत्ति पिँढी-दरपिँढीका साथ हस्तान्तरित हुँदै जान्छन् । सूत्रात्मक दृष्टान्तमूलक, सारगत अलङ्कारयुक्त चोटिलो प्रभावकारी भनाइ, जसले बेलाबखत आफ्नो अर्थ छाडेर लाक्षणिक वा विशिष्ट अर्थ दिने गर्दछ, त्यो नै उखानटुक्का हो । उदाहरण – खाई सार कि लाई सार, मरेपछि लम्पसार – आँखा लडाउनु, नाक काट्नु, गम खानु, माटो खानु आदि उखानटुक्कायुक्त अभिव्यक्ति हुन् ।

४.५.६ गाउँखाने कथा

प्रश्नोत्तर शैलीमा प्रस्तुत हुने यो गाउँखाने कथा लोकसमाजमा बौद्धिक अभिव्यक्तिका रूपमा चिनिन्छ । प्रश्न सोझा उत्तर दिन नसकेमा उत्तरकर्ताले कुनै गाउँ दिनुपर्ने हुन्छ । त्यसमा भएका राम्रा कुराजति प्रश्नकर्तालाई र नराम्रा कुराजति उत्तरकर्तालाई दिइन्छ । फुर्सदको समय उपयोग गर्ने बुद्धिबर्धक विधा गाउँखाने कथा हो । 'नाक चुच्चे चाक बुच्चे, खान्छ अन्न पानी बन्न, क्या हो ?' जस्ता प्रश्नात्मक अभिव्यक्तिका रूपमा आउने लययुक्त वा लयमुक्त लोकसाहित्य विधाविशेषलाई गाउँखाने कथा भनिन्छ ।

४.६.७ निष्कर्ष

लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचयभिन्न लोकसाहित्यको परिभाषा, विभिन्न विद्वान्हरूले गरेको वर्गीकरण आदिलाई समेटेर निष्कर्षमा लोकसाहित्यलाई लोकगीत, कथा, लोकगाथा, लोकनाटक, उखानटुक्का, गाउँखाने कथा गरी छु भागमा विभाजित गरिएको छ । यसरी यी छुवटा विधाले लोकसाहित्यको सबै क्षेत्रलाई समेटेको कुरा नै चौथो परिच्छेदको निष्कर्ष हो ।

पाँचौँ परिच्छेद

मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन

५.१ मकवानपुरमा लोकसाहित्यको परम्परा

लोकसाहित्य लोकजीवनको ढुकढुकी हो । मानिसले आफ्नो उत्पत्तिकालदेखि नै लोकसाहित्यलाई सुखदुःखमा प्रयोग गरी आफ्नो जीवनको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्वीकारेको छ । कहिलेदेखि मकवानपुर जिल्लामा मानिसको बसोबास हुन थालेको हो भन्ने कुरा किटान गर्न नसके पनि जुन समयदेखि यस जिल्लामा मानिसको बसोबास आरम्भ भयो त्यसैबेलादेखि नै लोकसाहित्यको परम्परा सुरु भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । यस जिल्लामा रहेका ब्राह्मण, क्षेत्री, तामाङ, राई, लिम्बू, मगर, चेपाङ आदिको आफ्नो धर्म, संस्कार, रीतिरिवाजअनुसार लोकसाहित्यलाई आफ्नै मातृभाषामा होस् वा गैरमातृभाषामा होस् जगेर्ना गर्दै आइरहेको पाइन्छ । लोकसाहित्यिक दृष्टिकोणले यो जिल्ला उर्वर नै मान्न सकिन्छ । लोकसाहित्यमा वर्गीकरण गरेअनुसारका लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकनाटक, उखानटुक्का, गाउँखाने कथा विधामा लोकसाहित्यिक कृतिहरू सङ्कलन भएको पाइन्छ । त्यसैले मकवानपुर जिल्लाको लोकसाहित्यिक परम्परा भने खारिँदै र माझिँदै आइरहेको पाइन्छ ।

५.२ मकवानपुरका मगरजातिमा लोकसाहित्यको परम्परा

मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्ने मगरजातिमा पनि अन्य जातिमा जस्तै लोकसाहित्यिक परम्परा रहेको पाइन्छ । करिब ८ सय वर्ष पहिलादेखि नै आफूलाई नेपालमा रहेको बताउँदै आएका यी मगरहरू करिब २०० वर्ष अगाडिदेखि यस जिल्लामा आफ्नो अस्तित्व कायम रहेको बताउँछन् ।^१ त्यसै समयदेखि नै मकवानपुरका मगरजातिमा लोकसाहित्यिक परम्परा सुरु भएको मानिन्छ । अन्य जातिको बढी संसर्गले गर्दा यहाँका मगरहरूले आफ्नो सम्पूर्ण लोकसाहित्यिक परम्परालाई बचाइराख्न नसके पनि आफ्नो जातिगत, भाषागत परम्परालाई भने भिनो रूपमा भए पनि बचाउँदै आएको पाइन्छ । हाल

१ पदमपोखरी-९, मकवानपुर निवासी श्यामबहादुर थापासँगको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

केही वर्षयता भने उनीहरूले आफ्नो भाषा लिपि सिक्ने सिकाउने गर्दै आइरहेको पाइन्छ । त्यसैको प्रभावले नेपाली भाषामा गाउने-भन्ने गर्दै आएका आफ्ना लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकनाटक, उखानटुक्का र गाउँखाने कथालाई मगरभाषामा नै उल्था गरी गाउने-भन्ने गर्न थालेको पाइन्छ । 'लाडघाओ' जस्ता गीत, 'राजाका आयु' जस्ता लोककथा मगरभाषामै पाइन्छ भने यस्तै अन्य लोकविधाहरू नेपाली र मगर दुवै भाषामा रहेको पाइन्छ ।

५.३ मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यिक विधाहरू

मकवानपुरका मगरहरूको लोकसाहित्यको खोजी गर्दा पाल्पा, तनहुँ र गोरखाबाट मकवानपुर आएका मगरहरूले कुल्लीको रूपमा आफूलाई यस ठाउँमा भित्र्याएको पाइन्छ । धर्म, संस्कृति, साहित्य सबै विधाको पुख्र्यौली थलो पाल्पा, तनहुँ र गोरखामा नै छाडेर आएका र केही बचेका वस्तुहरू पनि भाषिक र सांस्कृतिक संसर्गले गर्दा लोप भएको देखिन्छ । कुलेखानीका मगरहरूले पहिला घाटुनाच नाच्थे, तर त्यसको गुरु मानबहादुर पुलामीमगर मरेपछि त्यो नाच लोप भयो ।^२ त्यसैगरी रनेमाइला भन्ने व्यक्तिले पश्चिमबाट सोरठीनाच ल्याई कुलेखानीमा सञ्चालन गरेका थिए, तर त्यो पनि उनको मृत्युपश्चात् पछिल्ला पिँढीले सञ्चालन गर्न छाडिदिए ।^३ पछिल्ला पिँढीले त्यसलाई जगेर्ना गर्न सकेको देखिँदैन । अर्को सरस्वतीनाच जुन लोपोन्मुख अवस्थामा यस जिल्लाको कुलेखानी (किटिनी), बसामाडी र पदमपोखरीमा सञ्चालन भइरहेको देखिन्छ । यो पनि संरक्षण नगर्ने हो भने यसका गुरुबा श्यामबहादुर थापामगरको शेषपछि लोप हुन सक्ने देखिन्छ ।

यस जिल्लामा पूर्वीभेग बेतिनी, राईगाउँ, फापरबारीमा बसोबास गर्दै आएका मगरहरू कुलेखानीबाट छुट्टिएर नगई अन्यत्र ठाउँ सिन्धुलीतिरबाट आएका हुनाले यी दुई मगरबीचको सांस्कृतिक तथा लोकसाहित्यिक पक्ष फरक छ । यी मगरहरूले पहिल्यैदेखि हालसम्म पनि हिन्दू संस्कारअनुसार नै आफ्नो पुरेतका रूपमा बाहुन नै लगाउने गरिरहेको पाइन्छ । उनीहरूको आफ्नो छुट्टै जातित्व पहिचान गराउने लोकसाहित्यिक विधा कम छ । आफ्नो कुलदेवताका रूपमा भने भैरव र चण्डीलाई मान्दै आएको पाइन्छ ।^४ कुलेखानी स्रोत भएका मगरहरूले भने केही समयअघिदेखि कर्मकाण्डमा भुसाल (पुरेत) लगाउने र भाषा सिक्ने-सिकाउने काम सुरु गरेको पाइन्छ । मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यका दृष्टिले यो जिल्ला अत्यन्त उर्वर नभए पनि त्यति कमजोर देखिँदैन । अध्ययन-अनुसन्धान गर्दा यस जिल्लाका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यिक विधाहरू यसप्रकार रहेका देखिन्छन् –

५.३.१ लोकगीत / लोकपद्य

लोकसाहित्यको सबैभन्दा पुरानो र मनोरञ्जनात्मक रूपमा रहेको लोकसमाजको विधा लोकगीत हो । यस जिल्लामा बसोबास गर्ने मगरहरूको आफ्नै भाषाको लोकगीत भेट्टाइएको

२ ऐजन ।

३ पदमपोखरी-९, मकवानपुर निवासी हर्कबहादुर थापासँगको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

४ फापरबारी-३, मकवानपुर निवासी लोकबहादुर थापासँगको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

छैन । नेपाली लोकगीतलाई नै उनीहरूले गाउँदै आएको पाइन्छ । हाल आएर भाषा सिक्ने क्रममा भने नेपाली लोकगीतलाई नै मगरभाषामा उल्था गरी गाउन थालेको पाइन्छ । त्यसमा 'लाडघाओ जीवन' जस्ता गीतहरू र 'आदिवासी' जस्ता कविता पर्दछन् । मगरको सवाई, बुढूढ द्याक, संस्कार गीत आदिलाई लोकपद्य र लोकगीतका रूपमा मकवानपुरका मगरहरूले गाउँदै आएको पाइन्छ ।

५.३.२ लोककथा

हालसम्मको खोजअनुसार यस जिल्लाका मगरजातिमा आफ्नै छुट्टै विषयवस्तु वा घटनामा आधारित लोककथा भेटिएको छैन । नेपाली लोकसाहित्यमा चलिआएका लोककथालाई नै प्रचलनमा ल्याइरहेका र हाल आएर आफ्नो भाषामा उल्था गरी भन्ने बनाउने गर्न थालेको पाइन्छ, जस्तै: 'राजाको आयु', 'भ्यागुताले हात्ती निलेको' आदि । 'राजाको आयु' कथामा अन्धविश्वासलाई विश्वास गर्नु हुँदैन र यथार्थमा चलनुपर्छ भन्ने सन्देश दिन खोजिएको छ भने 'भ्यागुताले हात्ती निलेको' कथामा कुनै पनि काम बारम्बारको अभ्यासपछि मात्र सफल हुन्छ र काम गर्दा हरेस खानु हुँदैन भन्ने सन्देश दिइएको पाइन्छ । यस्तै अन्य कथा पनि सन्देशमूलक रहेका छन् ।

५.३.३ लोकगाथा

यस जिल्लाका मगरले मनाउँदै आएको सरस्वती जात्रा दसैंको टीकाको दिन र मङ्सिर पूर्णिमाका दिन गाइने सरस्वती माता, गुरु भैरवबाबाको गीत नै गाथा हो । यस गाथामा एउटै रैखिक शैलीको कथावस्तु पाइँदैन । कतै मायाप्रेमको कुरा पाइन्छ भने कतै भगवान् रामको वर्णन पाइन्छ । त्यो पनि श्यामबहादुर थापासँग मौखिकरूपमा रहेको गाथालाई कापीमा उतारी पाण्डुलिपिको रूप दिइएको छ ।^५ समयमै यसको संरक्षण नगर्ने हो भने मकवानपुरबाट यस गाथाको अस्तित्व मेटिन सक्ने देखिन्छ ।

५.३.४ लोकनाटक

मगर-गुरुङ सामाजिक प्राचीन लोकनाटक घाटु र सोरठीलाई मानिन्छ । यी लोकनाटकहरू पाल्पा, तनहुँ, गोरखाका मगरसमुदायमा आज पनि जीवित रहेका छन्, तर यस जिल्लाका मगरहरूले त्यस लोकनाटकलाई बचाएर राख्न सकेको पाइँदैन । आजभन्दा एक पुस्ताअगाडिसम्म कुलेखानीमा रहेको लोकनाटक मानबहादुर पुलामीमगर र रनेमाइला मगरसँगै विलीन भएको पाइन्छ ।^६ पदमपोखरी र बसामाडीका मगरहरूले सरस्वतीको मारुनीनाचमात्र नाच्दै आएको पाइन्छ । त्यसको पनि संरक्षणको खाँचो देखिन्छ ।

५ ऐजन ।

६ हे.न.पा.-३, मकवानपुर निवासी रमा रानामगरसँग लिएको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

५.३.५ उखानटुक्का

मकवानपुरमा बसोबास गर्ने पहिलाका मगरहरूले आफ्नो लोकसाहित्यलाई त्यति धेरै महत्त्व नदिए पनि हाल आफ्नो साहित्यिक पहिचान राख्न युवापिँढी लागेका छन् । कतिपय उखानटुक्कालाई उनीहरूले आफ्नो भाषामा प्रयोग गर्दै आइरहेको देखिन्छ । जस्तै 'लाटो, लीसाड, गाडो, रेञ्जा' (लाटो देशमा गाडो तन्नेरी), 'लोहो ताक्ले सीङ् आउरो ताक्ले मीघूँडा' (आफू ताक्छ मूढो बञ्चरो ताक्छ घूँडो) जस्ता उखान प्रचलनमा छन् भने टुक्काको पनि कमी नभएको देखिन्छ । 'टूपी चेआकी' (टूपी काट्नु), 'मङ्गेर हास्की' (मुख छाड्नु), 'तोरी ग्वा डाडकी' (तोरीको फूल देख्नु) राम्रा टुक्का हुन् । मकवानपुरका मगरहरू आफ्नो लोकसाहित्यतर्फ अग्रसर हुँदै जाँदा आफ्नै भाषामा उखानटुक्का प्रयोग गर्दै आइरहेको देखिन्छ ।

५.३.६ गाउँखाने कथा

मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन गर्दा लोकसाहित्यिक विधामध्येका सबै विधामा उनीहरूको आफ्नै भाषा प्रयोग भएको पाइन्छ भने गाउँखाने कथाचाहिँ यहाँका मगरहरूले आफ्नो भाषामा प्रयोग गरेको पाइँदैन । नेपाली गाउँखाने कथा नै उनीहरूको चलनचल्तीमा रहेको थाहा पाइन्छ ।^७ अब बिस्तारै नेपाली गाउँखाने कथालाई मगरभाषामा उल्था गर्न थालिएको देखिन्छ ।

यसरी समग्रमा हेर्दा मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित आफ्नै भाषाको लोकसाहित्यको अवस्था त्यति सफल मान्न सकिँदैन तैपनि आफ्नो पुख्रौली थलो नभएका र बसाइँसराइँबाट आएका भए पनि आफ्नो लोकसाहित्यलाई बचाउन सबैले आआफ्नो क्षेत्रबाट योगदान पुऱ्याइरहेको देखिन्छ ।

५.४ मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन

५.४.१ लाङ्घाओ गीत (गाउँलेजीवनगीत)

आफ्नो मनको पीर, व्यथा, हर्ष, विस्मात आदि भावलाई प्राचीन कालदेखि नै मानिसहरूले गीत, श्लोक वा सवाईका रूपमा पोख्दै, आफ्नो मनलाई शान्त पार्दै, त्यसैबाट मनोरञ्जन प्राप्त गरी केही क्षणका लागि मात्र भए पनि आनन्दित हुँदै आएका छन् । यस्तै प्रस्तुत 'गाउँलेजीवनगीत' ले यस जिल्लाका मगरजातिको दुःखसुखलाई प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ ।

शीर्षकले नै प्रस्ट पारेको छ कि यस गीतको विषयवस्तु भनेको गाउँलेजीवन हो । गाउँमा बस्ने मानिसले केकस्तो दुःख भोग्दै आइरहेका छन् ? भन्ने कुरा यस गीतमा देखाइएको पाइन्छ । पहिला चार पाउ यसप्रकारका छन् –

७ हे.न.पा.-३, मकवानपुर निवासी रमा रानामगरसँग लिएको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

दुःख सूख ढलीडले ले लाडघाओ मर्मी के ।
 माडीन्ले है होसकोंके शहर आरमीटके ॥
 ढलीड लख लाडधालीको पैसा माले चले ।
 गरीव मर्मी लेचकोई पाम ज्याले रे ॥

स्रोत : विजय रानामगर, हे.न.पा.-३, मकवानपुर

गाउँमा बस्ने मानिसको दुःख धेरै छ । उनीहरूसँग लाखौंलाख पैसा छैन । सहरका मानिसलाई जस्तो आराम छैन । दुःख धेरै छ, सुख कम छ । ज्याला, निमेक गरेर जीवन गुजारा गर्नुपर्छ भन्ने भाव उक्त चार हरफमा पाइन्छ । यस जिल्लाको गाउँलेजीवनको प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने खालको यो गीत मगरसमाजमा चल्दै आइरहेको पाइन्छ ।^१ यसै गीतको एक अंश त्यसको भाव यसप्रकार रहेको छ –

खेती जाट्च पैसा आले लाडधाली जनकूड ।
 ज्योक गाके ओल्च माले ढलीड पटकूड ॥
 जग्गा जमीन कम छान्ने गरीव कीसान कूड ।
 पैसा छूक्ले अनीकालाड धनी, कीसान कूड ॥

स्रोत : विजय रानामगर, हे.न.पा.-३, मकवानपुर

गाउँमा बसेर खेतीपाती गर्ने र सहरमा बस्ने धनीमानी मानिसलाई पाल्ने काम पैसा नभएका गाउँले किसानको हो, तर त्यही सबैजना पाल्ने किसानकै लगाउने लुगा, खाने कुरा, बस्ने बासको ठेगान हुँदैन । किनकि खेती लगाउने बेलामा ऋण खोज्नुपर्छ । अन्न आएपछि सस्तोमा साहूले लैजान्छ । उनीहरूसँग जमिन कम छ । खान पुग्दैन । पछि महँगो पैसा तिरेर साहूसँग अन्न किन्नपर्छ । नत्र अनिकालबाट बचन सकिँदैन, त्यसैले धनी मानिससँग धनसम्पत्ति छ, गरिबसँग अनिकाल छ । यसरी यस चार हरफले आजको समाजभन्दा पनि पहिलाको समाजलाई प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । साहूको ऋण, ब्याज आदिका मारमा परेका गाउँलेलाई चेतना जगाउने प्रयास यस गीतबाट भएको देखिन्छ ।

ज्याच गाच माओल्चकै अनीकालले धेरै ।
 साहू टेच सामन्तीक कोई ब्याज पाले धेरै ॥
 डेच लेखा रीन छूक्ले माठीन्ले है होलाड ।
 टूक कोकके पैसा जाट्के डीसे पाको खोलाड ॥

स्रोत : विजय रानामगर, हे.न.पा.-३, मकवानपुर

साहू-सामन्तीहरूले धेरै ब्याज खोज्दछन् । भोलि ऋण तिर्ने बेलामा साँवाभन्दा बढी ब्याज हुन्छ, त्यसरी ऋण लिएर तिर्नु भनेकै आफ्नो सम्पत्ति खोलामा हाल्नुसरह हो । जेजस्तो भए पनि गाउँका मानिसले सहनै परेको छ । गाउँको सुखदुःख यस्तै छ । जबसम्म सामन्तीहरूको अन्त्य हुँदैन, तबसम्म निम्नस्तरका मानिसको कल्याण हुँदैन भन्ने भावनाले यी पङ्क्तिहरू ओतप्रोत देखिन्छन् ।

८ हे.न.पा.-३, मकवानपुर निवासी विजय रानामगरसँग लिएको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

बूआ भारी अरुकूड काम जाटीन कूड ।
 ज्याला थोरै ढीन्ले होसकोई ढलीड जाटतकीड ॥
 स्यू स्यू टेम भारी बूकी अकालो आड होस्के ।
 काम जाटनाड पट्टकोके परडीस्के भोसके ॥

अन्न डूम्हाँ गरीब पट साहू टूड आन्ले ।
 सामन्ती कोई पैसा मायाहा अब कूलाक पाले.... २॥
 धेरै भारी बोक्नु पर्ने, पैसा थोरै दीने, खूई खूई गरेर उकालो
 ओरालोमा हिड्नु पर्ने, यस्तो गाह्रो काम गरेको कस्ले देख्छ र !

स्रोत : विजय रानामगर, हे.न.पा.-३, मकवानपुर

यसरी दुःख गरेर कमाएको अन्न साँवा-ब्याज भनेर सबै उठाई साहूले लैजान्छ । गरिब सधैंको गरिब नै बन्छ । कमाएको अन्न साहूले लगेपछि अनिकाल लाग्छ । यस्तो अवस्थामा फेरि साहूकै घरमा पैसा लिन जानुपर्छ, यदि उनीहरूले पैसा दिएनन् भने कहाँ जाने, अब के गर्ने, कहाँ खोज्नेजस्ता चिन्ताले किसानहरू सधैं छटपटाइरहन्छन् भन्ने भाव माथिको दोस्रो पङ्क्तिले व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

माथिको गीतलाई अध्ययन गर्दा हाम्रो सामाजिक असमानता, धनी र गरिबबीचको ठूलो दूरी, भौगोलिक बनावट जनचेतनाको कमी आर्थिक अभावलाई छर्लङ्ग हुने गरी सङ्कलित यो गीत मकवानपुरका मगरहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने यथार्थपरक गीत 'गाउँले जीवन' गीत भएको देखिन्छ ।

सबैको आशा र भरोसाको केन्द्रबिन्दु बनेको गणतन्त्रीय राज्यव्यवस्थाले अब के गाउँ के सहर, को धनी को गरिब सब समान बनाउनुपर्ने आशय यस गीतको विश्लेषणात्मक अध्ययनबाट देखिन्छ ।

साहित्य समाजको ऐना हो । यसले समाजमा भएका सम्पूर्ण गतिविधिको उजागर गर्ने काम गर्दछ । त्यो गीतको माध्यमबाट होस् वा अन्य माध्यमबाट होस् । साहित्यमा लय, रस, अलङ्कार, बिम्ब, प्रतीक, विषयवस्तु, भाषाशैली आदि सबै अङ्ग हुनुपर्छ । त्यसैअनुरूप यस गीतमा पनि, विषयवस्तुको रूपमा गाउँले गरिब मानिसको दिनचर्यालाई लिइएको छ । प्रस्तुत गीत गेयात्मक र रसात्मक छ, किनकि गरिबको जीवनको मार्मिक वेदनालाई समेटिएको छ । यो गीत संरचनाका दृष्टिले निकै पछिको देखिए पनि भावात्मक दृष्टिले हेर्दा निकै पुरानो मानिन्छ । त्यसमा भएका शब्दप्रयोग, अनुप्रासयुक्त शब्द, वर्णको पुनरावृत्ति आदि पक्षले गर्दा लिखितसाहित्यका हारमा राखेर प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । त्यसमध्ये पनि लोकसाहित्यको रचनाकार व्यक्ति नहुने र समाजका समस्या नै गीत/पद्यका रूपमा प्रस्तुत हुने हुँदा यस गीतले ती सबै पक्षलाई अँगालेको छ । मकवानपुरका मगरजातिको लोकसाहित्यलाई जगेर्ना गर्ने काम यस गीतले गरेको पाइन्छ ।

‘गाउँलेजीवन’ शीर्षकको गीत सोह्र अक्षरको एक पङ्क्ति हुने गीतिलयमा संरचित छ । यसमा अनुप्रास र शब्दको पुनरावृत्तिले मिठास थपेका छन् । नेपाली भाषाका शब्द मगरभाषासँग घुलमिल भएर स्वाभाविक रूपमा यसरी आएका छन् –

डेच लेखा रीन छ्यूक्के माटीन्ले है हालाड ।

टक कोकके पैसा जाटके डीसे पाको सोलाड ॥

स्रोत : विजय रानामगर, हे.न.पा.-३, मकवानपुर

मकवानपुरका मगरहरूकै भाषा तर देवनागरी लिपिमा लेखिएका यी माथिका हरफमा ‘होलाड्’ र ‘सोलाड्’ अनुप्रास, ट र क को पुनरावृत्ति, पैसा र रीन नेपाली भाषाका शब्द परेका छन् । यसले गीतलाई श्रुतिमधुर बनाएको छ ।

५.४.२ अन्य गीतहरू

मकवानपुरमा बसोबास गर्ने मगरहरूले अन्य नेपाली लोकगीतहरू नै गाउने गरेको पाइन्छ । जस्तै: ‘आलु र तामा हजुर छेपारोलाई जामा, भ्यागतोलाई इस्टकोट ...’, ‘बाबरी फूलको बोट, आयो ढल्काउँदै भमभम इस्टकोट ...’ जस्ता मनोरञ्जनात्मक लोकगीत यहाँका मगरहरूले गाउने गरेको पाइन्छ ।

५.५ मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकपद्यको अध्ययन

५.५.१ आदिवासी कविता (लीरीड) को अध्ययन

मकवानपुर जिल्लामा मगरजातिको प्रवेशलाई हेर्दा करिब २०० वर्षदेखि बसोबास गरेको देखिन्छ भने नेपालका मगरलाई हेर्दा आजभन्दा सातआठ सय वर्षपहिला वि.सं.को १२ औं शताब्दीतिर नै नेपालमा मगरहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ किनकि १२ औं शताब्दीतिर मुसलमानहरूले आक्रमण गर्दा सुँगुर लगाई मुसलमानलाई भगाई ब्राह्मण क्षेत्रीको रक्षा गरेको कुरा किम्बदन्तीले बताउँछ ।^९ त्यसैले परापूर्वकालदेखि नै अस्तित्वमा रहेको हुँदा उनीहरूलाई आदिवासी भन्नुमा कुनै आपत्ति देखिँदैन ।

यो कविता संरचनाका दृष्टिले छोटो भए पनि विषयवस्तुका आधारमा ठूलो छ । नेपालमा बस्ने सबै मगरजातिको प्रतिनिधित्व गर्ने यो विषयवस्तुले विशेष गरेर मकवानपुरमा बस्ने मगर पनि आदिवासी नै हुन् भन्ने किटान गरेको पाइन्छ । मगरलिपि (अख्खालिपि) मा रचित यो कविता (लीरीड) को पहिलो श्लोक यसप्रकार रहेको पाइन्छ –

स्रोत : विजय रानामगर, हे.न.पा.-३, मकवानपुर

९ हे.न.पा.-४, मकवानपुर निवासी कुश थापामगरसँगको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

यस कविताको अर्थ यसप्रकार छ - 'हामी मगरहरू भनेका यस देशका आदिवासी हौं, कुनै नयाँ नवआगन्तुक हैनौं र हामी विदेशी पनि हैनौं । हाम्रो आफ्नै धर्म, संस्कार, संस्कृति पनि छ, त्यसैले पनि हामी आदिवासी हौं भन्ने भाव व्यक्त भएको पाइन्छ ।

लोकसाहित्यका छोटो विधामध्ये पुरानो विधा लोकपद्यभित्र पर्ने यो कविता लोकसाहित्य नजिक रहेको पाइन्छ किनकि यसमा गेयात्मकता छ जसले गर्दा श्रुतिमाधुर्य प्रदान गर्दछ । यसले अपठितलाई पनि प्रभाव पार्न सक्छ । रसात्मकताका कारण सबैले चासो दिने हुँदा लोकसमाजमा जनचेतना फैलाउन सकिन्छ ।^{१०} यी माथिका आधारमा यस कवितालाई लोकसाहित्यभित्रको पद्यविधामा राखेर हेर्न सकिन्छ ।

† १ ७ ६ २ ७ ७ ८ ८ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 ४ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 † १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

स्रोत : विजय रानामगर, हे.न.पा.-३, मकवानपुर

माथि उल्लिखित श्लोकमा मगरहरूको आफ्नै भाषा, लिपि चलिरहेको रहेछ, हाम्रो आफ्नै भाषा, लिपि, साहित्य, संस्कार भएर पनि अन्य समुदायको भाषा, साहित्य सापट लिइरहेका रहेछौं, ती कुरा हामीलाई हेक्का रहेनछ भन्ने भाव व्यक्त भएको पाइन्छ ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 † १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 † १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

स्रोत : विजय रानामगर, हे.न.पा.-३, मकवानपुर

माथि उल्लिखित श्लोकमा मगर स्वभावैले सरल र सोझा हुन्छन् । अरु कसैले फुटानी लगाउँदैनमा आपसमा झगडा नगरौं । अझ पनि सुतेर नबसौं, आफ्नो अस्तित्व रक्षाका लागि उठौं । हामीले धेरै दुःख पाइरहेका छौं । हाम्रा नेताहरू कता जानुभयो खोई ? भन्ने चेतनामूलक आशय व्यक्त भएको पाइन्छ ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 † १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

स्रोत : विजय रानामगर, हे.न.पा.-३, मकवानपुर

^{१०} हे.न.पा.-३, मकवानपुर निवासी विजय रानामगरसँग लिएको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

अन्तिम श्लोकमा राम्रा कुराहरूलाई मनमा राखी नराम्रा कुराहरूलाई बिसिदिऊँ । सबैले सबैको भलो चिताऊँ । हाम्रो चिनारीको दिन भनेको मगर दिवस हो । यसै सुअवसरमा सबैसँग हातेमालो गरी अगाडि बढौँ जस्ता मेलमिलापको भावना व्यक्त भएको पाइन्छ ।

मकवानपुर जिल्लामा बसोबास गर्ने मगरजातिमध्ये पूर्वी मकवानपुरका मगरहरूलाई छाडेर अन्य मगर समुदायमा चलिआएको यो मगरको अस्तित्वको खोजी गर्ने कविता बाक्लै सुन्न पाइन्छ । यस कविताको संरचनात्मक ढाँचालाई हेर्दा चार पाउको एउटा श्लोक भए पनि यो मुक्तछन्दमा रचित कविता हो । विषयवस्तु पुरानो भए पनि संरचनाको दृष्टिले यो कविता त्यति पुरानो मानिँदैन, किनकि मगर लिपि (अख्खालिपि) मा लेखिएको भए पनि समसामयिक अवस्थालाई प्रस्ट्याउने काम यस कवितामा भएको पाइन्छ ।

अन्त्यमा आले आले, माले मालेजस्ता अनुप्रासयुक्त शब्द प्रयोग हुनु 'क' 'ड' जस्ता वर्णको पुनरावृत्ति हुनु 'हामी' जस्ता प्रथम पुरुषीय दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिनुजस्ता विशेषताले गर्दा संरचनाका दृष्टिमा यो कविता अग्रपङ्क्तिमा रहेको पाइन्छ ।

५.५.२ बूढ्ठ ढ्याक (बुद्ध पूजा)

मगरहरूले प्राचीनकालदेखि नै बुद्धलाई मान्दै आएको कुरा यही बुद्ध्ठ ढ्याक श्लोकबाट पनि प्रस्ट हुन्छ । उनीहरूले कुनै पनि शुभकार्य आरम्भ गर्दा सर्वप्रथम बुद्धलाई सम्झने गर्दछन्, जसरी हिन्दू समाजले गणेशको आराधना गर्दछन् । बुद्धको आराधना गर्ने श्लोक यसप्रकार रहेको पाइन्छ –

बूढ्ठ लोनकी जीऊ जाट्ले बूढ्ठऔँ सरनाङ् डा नूड्ले ।

ढरेमाऔँ सरनाङ् डा नूड्ले सङ्औँ सरनाङ् डा नूड्ले ॥

स्रोत : सोम रानामगर, मगर रीहीछ्यौर, २०५०

यस श्लोकले 'म बुद्ध भगवान्लाई जीऊ गर्छु । बुद्धको शरणमा पर्छु, धर्मको शरणमा म जान्छु, सङ्औँ शरणमा म जान्छु ।' भन्ने आदर्शवचन अर्थ प्रस्तुत गरेको छ । यसैलाई आधार मानी मगरसमुदायले बुद्धलाई शिरशस्त्र रूपमा राखी बुद्धकै आचरणमा आफूलाई समर्पण गरी बुद्धत्व प्राप्त गर्ने निचोड यस धर्मावलम्बी मगरहरूमा पाइन्छ ।

५.५.३ गोडी मन्टरीच मन्टर (सुनपानी मन्त्रने मन्त्र)

कुनै पनि संस्कारका दुई पाटा हुन्छन्, त्यसमध्ये एउटा शुभकार्य र अर्को अशुभ कार्य, तर यी दुवै कार्यमा देहशुद्धि र आत्मशुद्धि हुनुपर्छ भन्ने धारणा हिन्दू संस्कारमा पनि पाइन्छ । त्यसैगरी मगरसमुदायमा पनि पाइन्छ । हिन्दू संस्कारमा देहशुद्धिका लागि पञ्चगव्य (गाईको दूध, दही, घ्यू, गोबर र गहुँत) लाई श्लोकद्वारा मन्त्रे खाने र जीउ तथा अन्यत्र सेचन गरी शुद्धीकरण गरिन्छ । मगरसंस्कार हिन्दू संस्कारको धेरै नजिक भए पनि यस शुद्धीकरणको बारेमा भने फरक देखिन्छ । कार्य गर्ने स्थान चोखो पार्न रातोमाटोले लिप्नुपर्ने, गोबरको प्रयोग गर्न नहुने र पञ्चगव्यको सट्टा सुनपानीको प्रयोग गर्ने प्रचलन छ । त्यसैगरी मगरसंस्कारमा सुनपानी मन्त्रने श्लोक यस्तो छ^{११} –

११ सोम रानामगर, मगर रीहीछ्यौर, (कास्की : नेपाल मगर सङ्घ, जिल्ला कार्यसमिति, २०५०), पृ. ३९ ।

हे छ्याडै-छ्याडै-छ्याडै पट्ट छ्याडै
 हे गेडी बडा छ्याडै ।
 सेहेच-सहेच-सेहेच पट्ट सेहेच
 हे गेडी बडा सेहेच ।
 सपलट-सपलट-सपलट पट्ट सपलट
 हे गेडी बडा सपलट ।
 ईला पट्ट रीही छ्योटाड सपलट छाना ।

स्रोत : सोम रानामगर, मगर रीहीछ्यौर, २०५०

माथिको पद्यमा सुनपानी छर्कदा सबैतिर शुद्ध होस् र हाम्रो रीतिरिवाजअनुसार सुनपानीले सम्पूर्ण कार्य शुद्ध बनाओस् भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

५.६ मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोककथाको अध्ययन

लोककथा लोकसाहित्यको दोस्रो पुरानो र सशक्त विधा हो । यसमा काल्पनिक, अतिकाल्पनिक, ज्ञानबद्धक, मानवीय र मानवेत्तर प्राणीको प्रयोग, जादु, टुना, मोहनी आदि विषयवस्तु समावेश गरेको पाइन्छ । विषयवस्तु जेजस्ता प्रयोग भए पनि यसको मूल उद्देश्य मनोरञ्जनका साथ अर्ती-उपदेश दिनु हो । आँट, धैर्य, साहसजस्ता मनोभावनात्मक संवेगलाई परिचालन गराउनु पनि यसको उद्देश्य हो ।

मकवानपुरमा बसोबास गर्ने मगरहरूको धर्म, संस्कृति, भाषा, संस्कार हिन्दू संस्कारबाटै प्रभावित भएको हुँदा लोकसाहित्यका विषयवस्तु पनि नेपाली भाषाका चलनचल्तीकै विषयवस्तुलाई समेटेको पाइन्छ । हाल मकवानपुरलाई मगरहरूको भाषा संस्कार र लोकसाहित्यलाई पुनर्जागरण युग नै भन्नुपर्छ । करिब एक दशकको अवधिमा भएको भाषिक प्रगतिका कारण विभिन्न लोककथाहरूलाई आफ्नो मगरभाषामा लिपिबद्ध गर्न थालेको पाइन्छ । त्यसैअनुरूप यहाँ केही अनूदित कथाहरूको व्याख्या-विश्लेषण गरिएको छ ।

५.६.१ उडकाए हाट्टी ज्याच आहान (भ्यागुताले हात्ती निलेको कथा)

एकादेशमा बाबुछोरा थिए । छोरो असाध्यै गफाडी थियो । ऊ सधैं उल्टोउल्टो काममात्र गर्थ्यो । उसका साथीहरूले उसको नाम महागफाडी राखेका थिए । एकदिन बाबुछोरा घुम्न निस्केछन् । बेलुका घर फर्कदा भयानक जङ्गलमा आइपुग्दा साँभ परेछ । छोरोले अब अगाडि बढ्न सकिँदैन, यही चौतारोमा बास बसौं, नजिकै पोखरी पनि रहेछ, खाना बनाउन पनि सुविधा हुन्छ भन्यो र दुवैले त्यसै गरे । रात धेरै बितिसक्यो जङ्गल सुनसान थियो । बाबुछोरा कुरा गर्दै थिए । यसैबेला एउटा ठूलो हात्ती पोखरीतिर आयो । यो देखेर डराएको छोरोले सुटुक्क बाबुको कानमा हात्ती आएको कुरा बतायो । बाबुले पनि बिस्तारै चुप् लाग् हल्ला गरिस् भने हामीलाई मार्छ भन्यो । हात्ती पोखरीको डिलमा बसेर पानी खान लाग्यो । केही समयपछि पोखरीबाट एउटा कालो जन्तु निस्क्यो र त्यो हात्तीलाई सर्लक्क निली पोखरीमा हाम्फाल्यो । त्यो कालो

जन्तु भ्यागुतो थियो । यो घटनाले तिनीहरूको सातो गयो । छोराले डराउँदै बाबुलाई त्यो हात्ती निल्ने कालो जन्तु भ्यागुतो हो भनेर सोध्यो । हुन त हो तर त्यो कुरा कसैलाई पनि नभन्नू भनेर छोरालाई सम्झायो । यदि अरूलाई भनिस् भने कसैले पनि यो कुरा पत्याउँदैन र हामीलाई नै उल्लू बनाउँछन्, जबसम्म अरूले पनि यस्तो घटना देख्दैनन् तबसम्म हामीले अरूलाई भन्नु मूर्खता हुन्छ । बाबुछोरा घर आइपुगे । छोरालाई साथीहरूले तिमी यतिका दिन कहाँ गएका थियौ भनेर सोधे । उसले सबै कुरा साथीहरूलाई सुनायो । उनीहरूले पत्याएनन् । यदि त्यो कुरा सत्य हो भने बाजी राखौं, गफाडीले पनि स्वीकार्यो । आफ्नो सबै सम्पत्त बाजी राखी साथीसहित बाबुलाई सोध्न गफाडी घर आयो । बाबुले उल्टै छोरालाई भ्यागुताले पनि हात्ती निल्न सक्छ ? भनेर गाली गर्‍यो । उसले बाजी हाँच्यो । बाबुछोरा सुकुम्बासी भई जङ्गलतिर लागे । जङ्गल फडानी गरी पुनः बसोबासको व्यवस्था गरे । उनीहरूको घरमा भएको एउटा भैंसी ब्यायो । त्यो भैंसीको पाडोलाई दूध खुवाउने बेलामा धारामा नुहाई तीनपटक भैंसीलाई घुमाएरमात्र पाडोलाई दूध खान दिन्थ्यो । यही बानी परेको पाडो धूलो भएपछि दाम्लोबाट फुकाउनासाथ धारामा गएर नुहाई माउलाई परिक्रमा गरेर मात्र दूध खान्थ्यो । एकदिन त्यो महागफाडीलाई साथी भेट्न मन लागेछ र गाउँ आयो । सबै साथीलाई आफ्नो पाडोको बारेमा सबै कुरा सुनायो । त्यस्तो हुन सक्दैन भन्दै साथीहरूले अस्वीकार गर्दै बाजी राखौं भने । गफाडीले हुन्छ भन्दै सबैलाई घर ल्याएर त्यो घटना देखाइदियो । साथीहरूले बाजी हारे, गफाडीले जित्यो र पुनः पहिलाको आफ्नो सम्पत्ति सबै फिर्ता पायो ।

प्रस्तुत कथामा एउटा भ्यागुताले हात्तीलाई निल्न सक्दैन, तर निलेको देख्ने आँखाहरू छन्, जुन समाजसामु सत्य हुन सक्दैन र हुँदैन । त्यसैले आफ्नो कुरालाई सत्य प्रमाणित गर्न धेरै मिहिनेत गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश यस कथाको विषयवस्तुमा समेटिएको छ । त्यही कुरा पत्यार नभएर घरबारविहीन भएको बाबुछोराले अभ्यास र मिहिनेत पछ्याइ भैंसीको पाडोले पनि नुहाएर मात्र दूध खाने कुरा प्रमाणित गरिदिएर आफ्नो सम्पत्ति फिर्ता पाए । यसरी सूक्ष्म विषयलाई कथावस्तु वा विषयवस्तु बनाई आँट, हौसला अभ्यास, निरन्तरताजस्ता क्रियाकलापलाई समेटिएको यो कथा विषयवस्तुका आधारमा सफल मान्न सकिन्छ ।

यस घटनाप्रधान कथाका मुख्य पात्रमा बाबु र छोरा देखिएका छन् भने गौणपात्रका रूपमा छोरालाई साथीहरू रहेका छन् । छोरो कम उमेरको अल्लारे र बढी गफ गर्ने पात्रका रूपमा देखिएको छ, जसले आफ्ना कुरालाई मनमा राख्न नसक्दा सारा सम्पत्ति बाजीमा हार्नुपर्‍यो र पछि ठूलो मिहिनेतका साथ फिर्ता लिन सफल भयो । त्यसैले उसलाई गतिशील पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । बाबु उमेरले परिपक्व र आफ्नै आँखाले देखेको कुरा पनि अरूले विश्वास नगर्दा भुझ्नु हुनसक्छ, समयानुकूल आफ्ना बनाइ विचार गरेरमात्र प्रस्तुत गर्नुपर्छ भन्ने विवेकी पात्रका रूपमा देखापरेको छ । यसरी युवावर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने छोरो र प्रौढवर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने बाबु आफ्नो मिहिनेत र अभ्यासले मानवत्तर प्राणीलाईसमेत सही बाटोमा ल्याउन सकिन्छ भन्ने सन्देश दिने वर्गीय चरित्रका पात्र हुन् ।

यस कथाको परिवेश गाउँ हो । गाउँबाट बाबुछोरा घुम्न निस्कनु, जङ्गल, पोखरी, हात्ती, ठूलो भ्यागुतो, रातको समय, जङ्गलको खोरिया, भैंसीको पाडो आदि कथाका परिवेशमा समेटिएका वस्तु हुन् । अपरिपक्वताका कारण आफ्नो सम्पत्ति सारा गुमाउन पुगेको र ठूलो मिहिनेत र अभ्यासपछि फिर्ता लिन सफल भएको परिवेशलाई यस कथामा प्रस्ट रूपले देखाउन सकिन्छ ।

‘भ्यागुताले हात्ती निलेको’ कथाको उद्देश्य भन्नु नै पूर्ण अभ्यासपश्चात् मानव वा मानवेत्तर प्राणीले समेत सफलता हासिल गर्न सक्छ भन्ने पुष्टि गर्नु हो । विनाउद्देश्य छोरो पात्रले बाजी राख्दा आफ्नो सम्पूर्ण सम्पत्ति गुमाउन पुग्यो भने त्यही गुमेको सम्पत्ति फिर्ता ल्याउने उद्देश्य राखेर मानवेत्तर प्राणी भैंसीको पाडोलाई अभ्यास गराउँदा ऊ सफल भयो । त्यसैले कुनै पनि काम गर्दा उद्देश्यको पहिचान गरेर मात्र कार्य गर्नुपर्छ र उद्देश्य सफल पार्न परिवेशको पनि ठूलो भूमिका हुँदोरहेछ भन्ने कुरा यस कथामा पुष्टि भएको छ । परिपक्व विचार र सही उद्देश्य राखेर अभ्यास गर्दा सफल भइन्छ भन्नु नै यस कथाको मूल उद्देश्य हो ।

मगरभाषा, देवनागरी लिपिमा लेखिएको यो कथा भाषाशैलीको हिसाबले सफल नै मान्नुपर्दछ । कथालेखनको शैली, संरचना नेपाली लोकसाहित्यको लोककथाभिन्नै रहेर सङ्कलन गरेको पाइन्छ । लोकथा आरम्भ गर्दा एकादेश...बाट सुरु भई भन्नेलाई फूलको माला सुन्नेलाई सुनको माला भन्ने बेलामा खुरुक्क आउला भनी अन्त्य गर्नुले पनि लोककथाको संरचनाभिन्न यो कथा पर्दछ । आख्यानात्मक शैली, सरल, सहज भाषा, तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दु शैलीमा रचिएको यो कथा संरचना र भाषाशैलीको हिसाबले सबल रहेको पाइन्छ ।

कथामा कुतूहलता पैदा गराउने वाक्यांश भ्यागुताले हात्ती निल्नु आफैँमा अनौठो कुरा हो । यसैलाई आधार मानेर कथाको पात्र/चरित्र, परिवेश, उद्देश्य आदिलाई एकत्रित गरिएको पाइन्छ । आँट, हौसला, निराशा, अभ्यास, सफलताजस्ता सम्पूर्ण क्रियाकलाप भ्यागुताले हात्ती निलेको वाक्यांशमा समेटिई सबैलाई उपदेशात्मक सन्देश दिइएकोले यस कथाको शीर्षक सार्थक देखिन्छ ।

यस कथाको सारांशलाई हेर्दा बाबुछोराले आफ्नै आँखाले देखेको कुरा पनि विनाप्रमाण सत्य नहुने रहेछ, अभ्यास र प्रयासले गर्दा अपत्यारिला कुरा पनि पत्यारिला र प्रामाणिक हुँदोरहेछन्, आवश्यकभन्दा बढी गफ गर्नाले दुःख पाइँदोरहेछ भन्नेजस्ता चेतनामूलक ज्ञान अभिवृद्धि गराइयो भने त्यो सफल हुँदोरहेछ । त्यसैले पशुमा त चेतना अभिवृद्धि हुँदोरहेछ भने मानिसमा त अवश्यै हुन्छ, तर अभ्यास गर भन्ने अभिव्यक्ति यहाँ भैंसीको पाडोले धारामा नुहाएर मात्र उसको आमाको दूध खानुले पुष्टि गरेको पाइन्छ । प्रारम्भ र अन्त्यको ढाँचाअनुसार यो लोककथा नेपाली भाषाबाट मगरभाषामा उल्था गरेको भन्ने भनाइ यहाँका मगरसमुदायमा पाइन्छ ।^{१२}

५.६.२ राजाओ लेस आहान (राजाको आयु कथा)

उहिले एकजना राजा कहिले मन्त्रीसँग, कहिले सेनापतिसँग मिलेर राज्य चलाउँथे । उनी सोचविचार गरेरमात्र काम गर्ने गर्थे । सधैं उनको प्रगति भइरहन्थ्यो । उनी दुष्टलाई ढिलो मात्र चिन्ने गर्दथे । कसैले हाँसेर केही भन्यो भने तुरुन्तै विश्वास गर्दथे । एकदिन उनका शत्रुले धूर्त ज्योतिषीलाई दरबारमा पठाएछन् । ज्योतिष सिपालु नै हुनुपर्छ भनी राजाले हात देखाए । राजाको हात हेर्नासाथ ज्योतिष हड्बडाउन थाल्यो । त्यो देखेर राजाले के भयो भनन, म कति वर्ष बाँच्छु ? ज्योतिष निराश हुँदै खै के भनूँ हजुर ! अब दुई महिनामात्र बाँचिबक्सन्छ । यसै कुराले राजा चिन्तामा परे । दुब्लाउँदै गई बिरामी परे । यो खबर मन्त्रीले थाहा पाई त्यही

^{१२} पदमपोखरी, मकवानपुर निवासी हेमन्ती थापामगरसँगको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

ज्योतिषीलाई लिन पठाए । ज्योतिष आएपछि मन्त्रीले राजाको आयु कति छ र तपाईंको आयु कति छ भनेर सोधे । त्यसपछि ज्योतिषीले राजाको आयु अब २० दिनमात्र बाँकी छ र मेरो आयु २० वर्ष छ भनी बताए । यो सुनेपछि मन्त्रीले म्यानबाट आफ्नो तरबार फिकी राजाको सामु ज्योतिषीको टाउको छ्याक्क काटिदिए । तिमिले के गरेको यो भनेर मन्त्रीलाई सोद्धा यो त २० वर्ष बाँच्छु भन्थ्यो अहिले नै मर्नो, त्यसैले हजुरको आयु बढाएको सरकार ।

यस कथामा राजा, मन्त्री र ज्योतिष गरी तीनजना पात्र रहेका छन् । मुख्य पात्रका रूपमा रहेका राजा अन्धविश्वासलाई विश्वास गर्ने । यथार्थलाई भन्दा कल्पनालाई प्राथमिकता दिने । चिन्तामा डुब्ने हीनताग्रन्थि सक्रिय भएका दमित पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यस्तै अर्का पात्र मन्त्री जुन निडर, अन्धविश्वासलाई भन्दा यथार्थतालाई विश्वास गर्ने पात्र भएकाले ज्योतिषीको अन्धविश्वासी कुरालाई तत्काल भूट्टा प्रमाणित गरी राजाको ज्यान बचाउने क्रियाशील पात्रका रूपमा चित्रित भएका छन् । यस कथाका अर्का पात्र ज्योतिषी हुन्, जसले भविष्यवाणी गरेर राजाको मनिस्थितिमा विचलन ल्याइदिए । यसले गर्दा राजाले साँच्चै आफ्नो आयु दुई महिनामात्र रहेको विश्वास गर्दै चिन्ताग्रस्त जीवन बिताउन पुगे । यसरी राजाको सुन्दर संरचनामा आघात पुऱ्याउने काम ज्योतिषीबाट भएकोले उनलाई खलपात्र वा विरोधी पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

यस कथाको परिवेश राजदरबार, राजसभा, राजा, मन्त्री आदि उच्च खानदानमा रहेको छ । एउटा कर्मचारीले आफ्नो मालिकप्रति कसरी वफादार रहनुपर्छ भन्ने परिवेश पनि मन्त्रीले राजालाई बचाएकोबाट प्रस्ट देखिन्छ । राजाको सुन्दर संसारमा केही समयमै आँधीबेहरी ल्याइदिने ज्योतिषीको कुटनैतिक चाल पनि यस कथाको अर्को महत्त्वपूर्ण परिवेशको रूपमा देखापरेको छ ।

परम्परागत अन्धविश्वासलाई चित्रण गरी यथार्थवादी सत्यतालाई छर्लङ्ग पार्नु नै यसको मुख्य उद्देश्य हो । यथार्थ र अन्धविश्वासबीचको दूरी देखाई विश्वासघातीलाई कर्मको आधारमा तह लगाउनपर्ने रहेछ भनी राजा, मन्त्री र ज्योतिषी पात्रका माध्यमबाट प्रस्ट पार्नु नै यस कथाको अभिप्राय देखिन्छ ।

सरल, सहज, बोधगम्य भाषाशैलीको प्रयोग भएको यो कथा छोटो छ । लोककथामा हुनुपर्ने विशेषता यस कथामा पनि पाइने भएकोले संरचनाका आधारमा सबल छ । मगरभाषा, देवनागरी लिपि, तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दु, रैखिक ढाँचाको शैलीमा संरचित यो कथा संरचना तथा भाषाशैलीको दृष्टिले सफल मान्न सकिन्छ ।

यस कथाको निर्माण नै राजाको आयुको सेरोफेरोमा रहनु, कसको आयु कति हुन्छ ? भन्ने कुरा मन्त्रीले प्रमाणित गरी देखाइदिनु, आफ्नो आँखा अगाडि बीस वर्ष बाँच्छु भन्ने ज्योतिषीको आयु सिद्धिनुजस्ता घटना यस कथामा हुनु र शीर्षक पनि 'राजाको आयु' राखिनुले विषयानुकूल यस कथाको शीर्षक सार्थक देखिन्छ ।

लोककथाले विभिन्न प्रकारका चेतनामूलक सन्देश, आँट, साहस, काल्पनिक कुरा, भाग्यवादी विचार आदि बोकेको हुन्छ । यस कथाले पनि भाग्यभन्दा कर्म ठूलो भन्ने कुराको पुष्टि गरेको छ । धेरै मानिस अन्धविश्वासलाई विश्वास गरी आफ्नो फूलजस्तो जीवनलाई काँडारूपी खण्डहरमा परिवर्तन गराई चिन्तित जीवन बाँच्न पुगेको पाइन्छ, तर चिन्ताले

मानिसलाई चितामा पुऱ्याउँछ भन्ने भनाइलाई मनन गर्दैन् । हाम्रो लोकसमाजमा रहेको यस्तो अन्धविश्वासी परम्परालाई तोड्नुपर्छ, भाग्यमा होइन कर्ममा विश्वास गर्नुपर्दछ, भविष्यलाई खोज्ने होइन वर्तमानलाई चिन्नुपर्दछ, ठूला मानिसले समयमा नै विचार पुऱ्याउनुपर्दछ, कसैमाथि तुरुन्तै विश्वास गर्न हुँदैनजस्ता सन्देश दिने यो 'राजाको आयु' कथालाई यथार्थवादी कथा मान्न सकिन्छ ।

५.७ लोकगाथा

नेपालमा प्रचलित लोकसाहित्यको प्रमुख अङ्गका रूपमा देखापरेको विधा लोकगाथा हो । प्राक्वैदिक कालमा गाउनुको अर्थ गाथिन शब्दले बहन गर्दथ्यो । त्यही गाथिन शब्दको परिमार्जित रूप नै गाथा हो । पौराणिक साहित्यमा पनि आख्यानात्मक वर्णनका निमित्त गाथा शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । यो विधा मौखिक रूपमै विकसित हुँदै आयो, गाउने, बजाउने र नाच्ने तीनै विधालाई समेटि नाटकको स्वरूप (प्रबन्धात्मक) समेत हासिल गर्थे । देवदेवी, ठूला वीरपुरुष, दुःखसुख आदि समाजमा भएघटेका घटना आदिलाई गयात्मक रूपले प्रस्तुत गर्दैआएको यस विधालाई पश्चिम नेपालमा हुड्के पनि भनिन्छ । हुड्को (डमरुजस्तै एकप्रकारको बाजा) बजाएर नाच्नेगाउने भएकोले यसलाई हुड्के नाच भनिएको हो । केर, गुमर, कृष्णदेव उपाध्यायजस्ता विद्वान्हरूले गाथालाई परिभाषित गर्दै यसका केही विशेषता पनि हुन्छन् भनेका छन् । रचनाकार र रचनासमय अज्ञात हुनु, आख्यानात्मक हुनु, प्रामाणिक मूलपाठको अभाव, करुणरस प्रधान, स्थानीयता आदि हुनुलाई यस लोकगाथाको विशेषता मानेको पाइन्छ ।

मकवानपुरमा बसोबास गर्ने मगरजातिको लोकसाहित्यिक विधाभिन्न पर्ने गाथाविधाअन्तर्गत सरस्वती माता, भैरव बाबाको गीतलाई नै मानेको पाइन्छ ।

५.८ मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकनाटकको अध्ययन

५.८.१ घाटु

मगरहरूको पुरानो थातथलो खोज्दै जाँदा गोरखा, पाल्पा, तनहुँ हुँदै गुल्मी जिल्लाको लुम्पेक, भासे, फोक्सिङ, जयखानी, पुर्तिघाट आदि ठाउँहरूमा मगरहरूको घनाबस्ती भएको पाइन्छ । यिनै गा.वि.स.मा प्रचलित घाटुको लेखोट प्राप्त भएको छ । त्यसको आधारमा 'घाटु' को समय वि.सं. १७७०-८० को बीचको अनुमान गरेको पाइन्छ ।^{१३} त्यसैलाई आधार बनाएर हेर्दा घाटु करिब चारसय वर्ष पुरानो देखिन्छ ।

घाटु शब्दको नामकरणलाई हेर्दा सिकार खेलन मन पराउने मगरहरूलाई सिकारका देवताले मृग लखेट्ने कुकुरको घाँटीमा लगाइदिने घण्ट दिए । त्यसरी कुकुरले मृग लखेट्दै जान्थ्यो साथमा घण्टीको आवाज आउँदै गथ्यो, त्यही आवाजलाई पछ्याएर सिकारीले मृगको सिकार गथ्यो । यसरी घण्टीलाई घाँणो भनियो र त्यही घाँणो पछि घाटु भएको

१३ केशरजङ्ग बरालमगर, पूर्ववत्, पृ. ३७ ।

विश्वास गरिन्छ ।^{१४} देवताबाट प्राप्त भएको वस्तुलाई नाचगान गरी पूजाआजा गर्न थालियो र त्यसैलाई घाटुनाच भनेर लोकसाहित्यको विधाअन्तर्गत लोकनाटकको रूपमा लिन थालेको पाइन्छ ।

यो घाटुनाच मगरहरूले मात्र मनाउने नभई गुरुङ, नेवार, तामाङ तथा अन्य जातिले पनि मनाउने गरेको पाइन्छ । घाटुलाई विभिन्न प्रकारले नामकरण र विभाजन गरेको पाइन्छ । मुख्य रूपमा सती घाटु, लामा घाटु, मेरे घाटु, कुसुन्डा घाटु र बाह्रमासे घाटु गरी यसलाई पाँच प्रकारमा विभक्त गरेको पाइन्छ । यसलाई तीन खण्डमा विभाजन गरी मनाइने पनि गरेको पाइन्छ^{१५} –

- (१) 'राच्या घाटु' – यसमा गुरुमाले सर्वप्रथम बयानी (नाच्ने कन्या) लाई भाँक चढाएर सुरु गर्दछन् ।
- (२) 'बाह्रमासे घाटु' – यो कुनै पनि चाड-पर्व, संस्कार आदिमा गाउने गरिन्छ ।
- (३) 'माराच्या घाटु' – महिलाको मात्र भए पनि पछि पुरुषहरू पनि समावेश हुँदै आएको पाइन्छ ।

वि.सं. १६६० तिरदेखि प्रामाणिक रूपमा देखिएको घाटुनाच नेवारहरूले पनि नाच्ने गर्थे । यो नाच नाच्दा केटाले गीतको अर्थअनुसार केटीको अङ्गोपाङ्ग औँल्याउँदै नाच्ने गरिन्थ्यो । यसैलाई हेरेर होला नेवार राजाले वि.सं. १८२२ देखि घाटुनाच बन्द गरिदिए ।^{१६} यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने यो नाच मगर-गुरुङहरूमा मात्र सीमित नभई अन्य जातजातिमा पनि प्रचलित रहेछ ।

सती घाटु राजा पश्रामु र अम्बावतीको कथामा आधारित छ भने कतै राजा ऋतुवर्ण र रानी सत्यवतीको कथामा पनि घाटु आधारित छ । घाटुको सुरुमै राजा रानीलाई यसरी सम्झँदै गीत गाएको पाइन्छ^{१७} –

हारे ऋतुवर्ण राजा
चली आउ
हारे कैलाश
राजा चलि आऊ
हारे नरेखर आऊ
हारे देव राज चलिआऊ
हे सत्यवती रानी
चलिआऊ ...

यसैगरी सती डाँडी (घाटुको) एकटुकालाई हेरौं –

१४ ऐजन, पृ. ९७ ।

१५ ऐजन, पृ. १०१ ।

१६ ऐजन, पृ. ९७ ।

१७ ऐजन, पृ. १०३ ।

हो गेड
 एक हे गेड
 परी गैला राजामा पसराम
 दुवै हे गेड
 हे गेड ...

मेरे घाटु बेलाउँदा गाइने गीतको अंश :

डाल लैजाउ भरी भरी
 पाती सारी फूल
 डालै लैजाउ भरी भरी
 पाती सारी फुलुवा । ...

यसरी घाटुको आफ्नै चिनारी रहेको पाइन्छ ।

५.८.२ मकवानपुरमा घाटु

आफ्नो लोकसाहित्यमा त्यति धेरै सम्पन्न नभए पनि मकवानपुरे मगरहरू (पश्चिम मकवानपुरका कुलेखानी, किटेनी, भीमफेदी, भैसे, हे.न.पा., बसामाडी, पदमपोखरी, मनहरी आदि) ले यो संस्कारलाई कुलेखानीमा बचाइराखेको र गुरुबाउ मानबहादुर पुलामीमगर मरेपछि मकवानपुरमा घाटुनाचको अन्त्य भएको हो भन्ने भनाइ पाइन्छ।^{१६} त्यसपछि यसमा कसैले पनि चासो देखाएनन् र मकवानपुरबाटै घाटुको अन्त्य भएको भनिए तापनि मकवानपुरकै डाँडाखर्क गा.वि.स., वडा नं. ५ का ४०-५० घर तामाडले घाटु नाच्ने गर्दछन् । चण्डीपूर्णिमाको दिन त्यहाँ रहेको लालीगुराँस क्लबले व्यवस्था मिलाएअनुसार सञ्चालन हुने जात्रामा यही घाटुनाचदेखि लिएर अन्य नाच नाच्यै जात्रा सम्पन्न गरिन्छ ।

करिब २३ हजार मगरको बसोबास रहेको यस मकवानपुर जिल्लामा आफ्नो परम्परादेखिको घाटुनाच लोप भएको कुरा मगरहरूले स्वीकारेको पाइन्छ, तर तामाडसमुदायमा भने यो नाच अस्तित्वमा रहेको देखिन्छ।^{१७}

५.८.३ सोरठी

सोरठीनाच नेपालमा बसोबास गर्ने मगर, थारू, कुमाल, धिमाल, गुरुड, दुरा आदि जातिमा प्रचलित लोकनाटक हो । केशरजङ्ग बरालमगरका अनुसार सोरठीको कथावस्तु सारांशमा यस्तो रहेको पाइन्छ – ‘रतनपुर भन्ने गाउँमा जैसिङ्गे नामका राजा रहेछन् । तिनको सन्तान नहुँदा सोह्रौँ रानीबाट छोरी जन्मिन्छन् । सौतेनीआमाले त्यसलाई खोलामा बगाइदिन्छन् र माझीले भेट्टाएर राख्दा एकदिन राजा घुम्दै त्यस माझीको घरमा पुग्छन् र कन्या देखी मोहित भएर आफ्ना सिपाहीलाई कन्या ल्याउने आदेश दिन्छन् । कन्या दरबारमा ल्याई पुनः सन्तान हुन्छ कि भन्ने आशामा राजाले विवाह गर्न लाग्दा ती कन्याले यसरी गीत गाउँछिन् –

१६ पदमपोखरी, मकवानपुर निवासी श्यामबहादुर थापामगरसँग लिइएको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

१७ हे.न.पा.-९, मकवानपुर निवासी अशोक सारुमगरसँगको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

चेलीको सिउँदोमा बाबाको सिन्दुर कसैले लाउँदैनन्

यसो भनेपछि भेद खुल्यो (कतै माभी कतै कुमाले) र कुमालेले १६ वर्षपछि छोरी बाबुको जिम्मा लगायो । यसरी १६ वर्षपछि छोरी जिम्मा लगाएको भएर सोरठी भने र १६ औँ रानीबाट जन्मेको हुँदा सोरठी भएको भन्ने मत पनि पाइन्छ ।^{२०} यी दुवैलाई आधार मानी सोरठीको नामकरण भएको पाइन्छ ।

सोरठीनाच सुरु गर्दा चारै दिशा चौधै भुवन बाँधी सुरु गरिन्छ । गीतको बीचबीचमा मादलको तालमात्र (ठोकन) दिइन्छ । यसरी नाचको अन्त्यमा सुरुमा बाँधिका स्थान, देवदेवी सबैलाई फुकाइन्छ । अनि मात्र नाच पूरा हुन्छ । नाचको बीचबीचमा मनोरञ्जन दिने मारुनी, पुरसुङ्गे (जोगी) आदिले हँसाउने काम गरेको पाइन्छ ।

५.८.४ मकवानपुरमा सोरठी

मकवानपुरको पूर्वी भेगमा बसोबास गर्ने मगरहरू बेतिनी, राईगाउँ, फापरबारी आदि ठाउँमा बस्छन् । उनीहरूमा हालसम्म मगरभाषा वा संस्कारले प्रभाव पारेको पाइँदैन । उनीहरूले हिन्दू संस्कारलाई नै मान्दै आइरहेको पाइन्छ । तिनीहरूको सङ्ख्या करिब ५ सय घरधुरी रहेको छ । उनीहरूमा यो सोरठीनाचको चलन पाइँदैन ।^{२१} पाल्पा, तनहुँ, गोरखा स्रोत भएका मगरहरू मकवानपुरको कुलेखानीमा आई बसोबास गरेको पाइन्छ । त्यहाँ छुन्जेल आजभन्दा एकदुई पुस्ताअगाडि रनेमाइला भन्ने मगर सोरठीका गुरुबाउ थिए । त्यसबेलासम्म मकवानपुरको कुलेखानी क्षेत्रमा सोरठीनाच नाचिन्थ्यो । जब उनको मृत्यु भयो त्यसपछि सोरठीनाचको पनि अन्त्य भएको पाइन्छ ।^{२२} आज पश्चिमउत्तर मकवानपुरका मगरहरूले त्यसैसँग मेलखाने खालको सरस्वतीनाचलाई बचाइराखेको पाइन्छ । कुलेखानीको किटिनी, बसामाडी गा.वि.स.को लेवट र पदमपोखरी गा.वि.स.को गुरौबितामा बडादसैंको टीकाको दिन र मङ्सिरपूर्णिमाको दिन सरस्वतीनाच/भैरव बाबाको नाचका नामले प्रचलित नाच नाचिन्छ । यसको व्याख्या-विश्लेषण तल गरिएको छ ।

यसरी मकवानपुर जिल्लामा सोरठीनाच लोप हुनु भनेको मगरजातिको आफ्नो चिनारी लोप हुनु हो ।

५.८.५ सरस्वतीनाचको अध्ययन

माथि उल्लेख भएअनुसार पाल्पा, तनहुँ, गोरखा स्रोत भएका मगरहरू २०३४ सालमा कुलेखानी जलविद्युत् आयोजनाले जग्गा अधीकरण गरेपछि उनीहरू त्यहाँबाट छिन्नभिन्न हुन बाध्य भए । त्यसपछि भीमफेदी, भैंसे हुँदै हेटौँडा भरेका मगरहरूमध्ये कोही बसामाडीको लेवट भन्ने स्थानमा पुगे । जहाँ अहिले ५०/५५ घरधुरी छ । त्यहाँ उनीहरूले एउटा सरस्वतीको मन्दिर बनाई कुलेखानीमा चलाउँदै आएको सरस्वतीको नाच चलाउन थाले ।

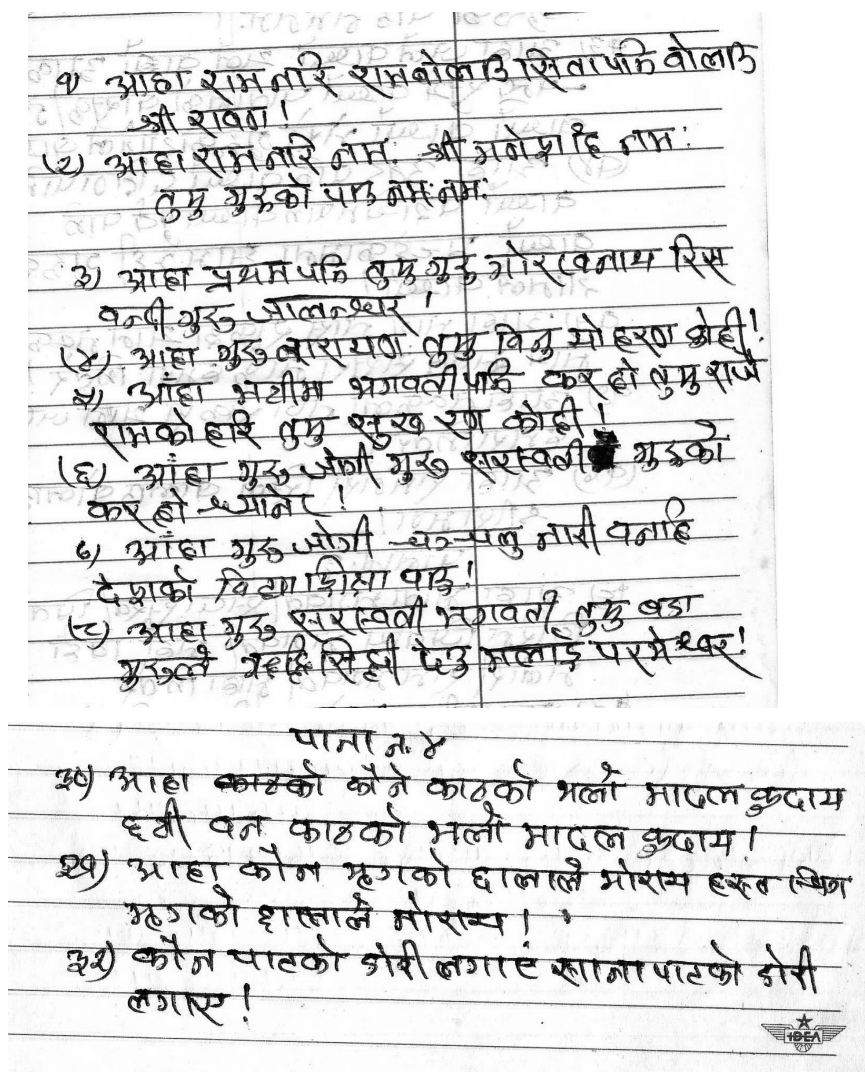
२० केशरजङ्ग बरालमगर, **पाल्पा, तनहुँ र स्याङ्जाका मगरहरूको संस्कृति**, पूर्ववत्, पृ. ५९ ।

२१ फापरबारी, मकवानपुर निवासी लोकबहादुर थापामगरसँगको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

२२ पदमपोखरी-९, मकवानपुर निवासी श्यामबहादुर थापामगरसँगको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

दसैंको टीकाको दिनदेखि भोलिपल्टसम्म चल्ले यो नाच त्यहीँका ५० घरधुरीले खर्च ब्यहोरी नाचगान गरेर मनाउने गरेको पाइन्छ ।^{२३} यसैगरी कुलेखानीमै बाँकी रहेका मगरहरूले कुलेखानी गा.वि.स.को किटेनी भन्ने ठाउँमा पनि सरस्वतीको मन्दिर स्थापना गरी लेवटको भैं गरी मनाउँदै आइरहेको पाइन्छ । अध्ययनका क्रममा पदमपोखरी गा.वि.स.को गुरौबिर्ताका कल्याणटारमा बस्ने मगरहरूले नाच्ने सरस्वतीनाचको बारेमा अलि धेरै तथ्य फेला परेको छ । त्यसैका आधारमा यस सरस्वतीनाच (कतै भैरव बाबाको नाच) लाई विषयवस्तुका दृष्टिले अध्ययन गरिएको छ ।

पहिलो चरणमा गीतलाई सरस्वतीको सोधनीमार्फत चारै दिशा बाँधी तान्त्रिक विधिद्वारा सुरु गरिन्छ । त्यसको केही उदाहरण नाचका गुरुबाउ श्यामबहादुर मगर भन्छन् - 'यो गीत मलाई मात्र आउँछ, त्यही पनि मौखिक रूपमा मात्र, मलाई धेरै लेखन पढ्न आउँदैन त्यसैले यो परम्परा नमरोस् भनेर लेखन जान्ने व्यक्तिहरूको सहयोगमा केही विधि र गीत पाण्डुलिपिमा उतारेको छु ।' त्यही पाण्डुलिपिको एक अंश यस्तो छ -

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसरी यो विषयवस्तुलाई हेर्दा राम, रावण, जालन्धर, नारायण, जोगी, नारी, सरस्वती सबैलाई बोलाई (सोधनी गरी) मादलको तालबाट यो नाच सुरु गरेको पाइन्छ । मगरको लोकबाजाका रूपमा रहेको मादल कसरी, केबाट तयार हुन्छ र मादलमा केको छाला र डोरी हुनुपर्छ भनी यस गीतमा बयान गरिएको पाइन्छ । यही मादलको ठोकनद्वारा नाच सुरु हुन्छ यसैको तालबाट सरस्वती मानिसको जीउमा प्रवेश गर्छिन् भन्ने विश्वास उनीहरूमा पाइन्छ ।

अर्को चरणमा मारुनी नचाउने गीत प्रारम्भ हुन्छ । यसमा पनि सरस्वतीकै गुणगान गाइन्छ –

‘सिरु चङ्गी फूलमा फूलिरहयो

सरस्वती गुरुको नाउँमा ।’ जस्ता गीत गाइन्छ ।

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यस गीतको अन्त्यमा बत्ती चामल उठाएर फेरि ठोकन दिने काम हुन्छ । समग्रमा भन्दा यसको विषयवस्तु हिन्दू संस्कारमा मनाउँदै आएका देवदेवी राम, रावण, शिव, पार्वती, नारायण आदिको गुणगान गाइएको पाइन्छ ।

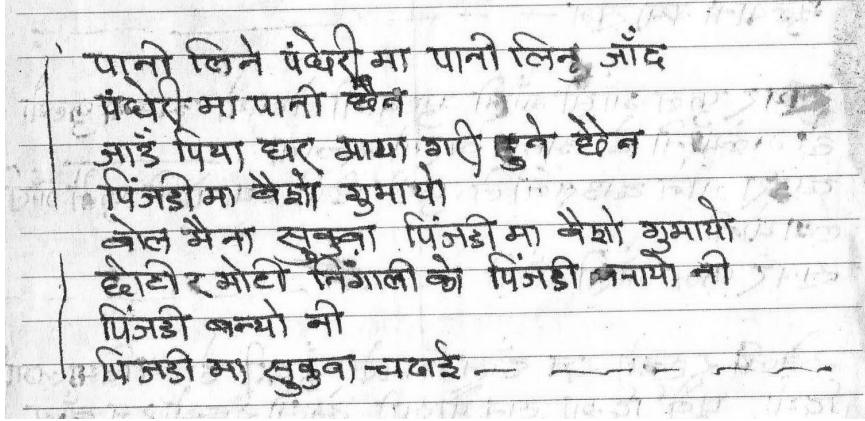
लोकसाहित्यभित्र पर्ने विधामध्ये लोकनाटकसँग सम्बन्धित यो नाचको विषयवस्तुलाई हेर्दा नै यो एउटा मौखिक परम्परामा बाँचेको, देवदेवताको गुणगान गाइएको र गाउने शैली पनि लोक छन्दकै भएको, कतिपय ठाउँमा सवाई भ्याउरे, लयमा गाइएकोले यो लोकसाहित्यको नजिक छ । देवनागरी लिपिमा लेखिएको नेपाली भाषामै गाइने भए पनि केही हिन्दी शब्दको प्रवेशले यो नाच पुरानो मानिन्छ किनकि १२ औं शताब्दीतिरदेखि नै नेपालमा मुसलमानको आगमन भएको र त्यही प्रभाव यसमा पनि परेको हुनसक्ने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{२४}

भाषिक हिसाबले पनि बोलचालकै भाषा प्रयोग भएको छ । जस्तै: सरस्वती गुरु भैरुड बाबा यसलाई औचारिक भाषाशैलीमा लैजाँदा सरस्वती र गुरु भैरवबाबा हुनुपर्ने देखिन्छ, तर यहाँ त्यस्तो छैन । यसैले पनि यो लोकसाहित्यको नजिक छ ।

लोकसाहित्यको नजिक हुनुको अर्को कारण यसलाई पनि लिन सकिन्छ कि गुरु भैरुड बाबाको रागमा दुःख-बिलौनाका गाथा गाइएको छ, जसले पँधेरा पानी लिन जाँदा पानी नपाउँदा, घरमा माया दिने मान्छे नहुँदा, आफ्नो यो जिन्दगी खाली एउटा सानो पिँजडामा बित्यो, त्यो पनि सानो छोटो निगालाको टुक्राबाट बनेको पिँजडाजस्ता कथाव्यथा यसमा पाइन्छ । यसै गीतलाई मान्छेको आत्मासँग पनि दाँजेर हेर्न सकिन्छ । मान्छे एउटा पिँजडा हो भने आत्मा एउटा मैना हो, त्यो मैनालाई पिँजडाले छेकेर राखेको छ । जुन दिन मान्छे मर्छ, मैना स्वतः उसको आफ्नै संसारमा विचरण गर्न पुग्छ भन्ने अर्थ पनि यस भनाइले ओगटेको पाइन्छ ।

^{२४} पदमपोखरी-९, मकवानपुर निवासी हर्कबहादुर थापासँगको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

अप्रकाशित पाण्डुलिपि

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यो सरस्वतीनाच नितान्त अनौपचारिक भएको हुँदा यसमा सिलसिला मिलेका कथा आख्यान छैन । सबैलाई मिलाएर हेर्दा राम र कृष्णको गुणगान गाएको प्रसङ्ग बढी भेटिन्छ ।

प्रेमीलाई चेपेर मायायनी प्रभु ज्यू चलि गयो रामैको साथैमा....

कृष्णज्यूत जन्म लियो ठोका बाहिर...

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसरी नितान्त अनौपचारिक शब्दको प्रयोग जन्म लियो यहाँ कृष्णले जन्म लियो नहुन पर्ने हो ।

यसरी प्रायःजसो अनौपचारिक वा बोलचालको भाषाको प्रयोगले पनि यो लोकसाहित्यको नजिक रहेको पाइन्छ ।

मन्त्रादि विषयवस्तु पनि लोकसाहित्यमै पर्ने र यसको सुरुमा र अन्त्यमा पनि मन्त्रकै आधारमा बाँध्ने र फुकाउने मन्त्रको प्रयोग भएकाले पनि यो लोकसाहित्यकै साथमा भएको पुष्टि गर्न सकिन्छ । मन्त्रको एक अंश यस्तो छ -

नाखै बेसारें बाँधौँ

मुखै अमरीत बाँधौँ

दन्तै वीरीय बाँधौँ

कुमै चोलिया बाँधौँ

...

बाँधौँ मेरी गुरुको ज्ञानले बाधौँ ...

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

सबै देवदेवतालाई अनुरोध गरी प्रारम्भ हुने यो नाच त्यही अनुरोधलाई फिर्ता गर्दै अन्त्य गरिन्छ ।

दसैँको टीकाको दिन बिहान मन्दिरमा पाठीको बलि दिएर प्रारम्भ भएको यो नाच मङ्सिरको पूर्णिमाको दिन अन्त्य गरिन्छ । कसैले भाकल गरेको भए दसैँको टीकाका दिनदेखि मङ्सिरपूर्णिमाको अघिल्लो दिनभित्र त्यही घरमा मात्र यो नाच नचाइने गरिन्छ । मङ्सिरपूर्णिमाको अघिल्लो दिन ब्रत बसेर भोलिपल्ट बिहानै सरस्वतीको मूर्ति मन्दिर

(पदमपोखरीको गुरौबिर्ता) बाट रथमा राखेर राप्तीखोलामा लगिन्छ । त्यहाँ कुखुरा र पाठी बलि चढाएपछि नाचगान गर्दै गाउँ परिक्रमा गराइसकेर बेलुका पुनः मन्दिरमै भित्र्याइन्छ र त्यस वर्षको सरस्वतीनाच पूरा हुन्छ । कुलेखानीबाट बसाइँ सर्दा ल्याएको चाँदीको मूर्ति २०४० सालतिर चोरी भएपछि हाल अर्को नयाँ मूर्ति स्थापना गरिएको हो ।^{२५} यसरी पदमपोखरीको गुरौबिर्तामा बसोबास गर्ने ३०-३५ परिवारको चाड भएकोबाट पनि यो लोकसाहित्यको अभिन्न अङ्ग बन्न पुगेको पाइन्छ । जसमा मारुनी, जोगी आदि कलाकारको अभिनयले पनि विशेष मनोरञ्जन प्रदान गर्दछ । यी सबै तथ्यको आधारमा यस नाचलाई लोकनाटकको वर्गमा राखेर हेर्न सकिन्छ ।

कतै सरस्वतीनाच त कतै सरस्वती गुरु भैरुड बाबाको गीत वा राग भनिने यो नृत्य गीतको संरचना रैखिक ढाँचामा छैन । उतारचढाव भएका शैली क्रमबद्ध आख्यान नभएको मौखिक रूपमा जोडिइएको आदि कारणले यसको संरचना कमजोर छ ।

वर्णविन्यासको हिसाबले पनि शुद्ध छैन । कतै हिन्दी भाषाको प्रयोग भएको छ । लिङ्गभेद छैन, पदसङ्गति मिलेको छैन । कतै प्रथमपुरुषीय र कतै तृतीयपुरुषीय दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ, तर जे भए पनि लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको यस परम्परालाई बचाइराख्न श्यामबहादुर थापाकै जीवनकालमा यो नृत्यगीतलाई लिपिबद्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ । हालको अवस्थामा भेटिएको सामग्री सङ्कलन गरी लिपिबद्ध गर्ने प्रयास शोधपत्रले गरेको छ । अन्त्यमा यसको संरक्षण गर्नु नै हामी सबैको कर्तव्य भएको कुरा अध्ययनले देखाउँछ ।

५.८.५.१ सरस्वतीनाचको प्रस्तुति

संरचनाको दृष्टिले यस नाचलाई १० शीर्षकमा छुट्याइएको छ । उक्त १० शीर्षकको चिनारी गराउने प्रयास तल गरिएको छ ।

सरस्वती गुरुको सोधनी

यस शीर्षकमा सरस्वती गुरु भनेर सोधनी गरेको पाइन्छ । यहाँ राम, नारायणलाई पुकारेर नाच सुरु भएको पाइन्छ । गुरुबाले आफ्ना गर्राभाइलाई सोधनी गर्दा गुरु र गर्राभाइबीच भएको वार्तालापको गीति शैली यस्तो रहेको पाइन्छ –

वो हरे राम नरि राम बोलाउ

बोलाउ श्री रावणः

कौन वर्णको गुरु बाबै ?

महावेव वर्णको गुरु बाबै

कौन वर्णको गुरु आमै ?

पार्वती वर्णको गुरु आमै ।

कौन वर्णको भलो गोगी बनायौ ?

पुरुष वर्णको भलो जोगी बनायौ ।

^{२५} पदमपोखरी, मकवानपुर निवासी श्यामबहादुर थापामगरसँग लिइएको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

कौन वर्णको भलो मारुनी बनायो ?
आइमाई वर्णको भलो मारुनी बनायो ।

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसरी गुरु गर्राभाइबीचको सवालजवाफ गर्दै गुरु, गुरुआमा, जोगी, मारुनी बनाएको वर्णन गीतमै गरिएको पाइन्छ । यसले नृत्य प्रारम्भ गर्ने सङ्केत गरेको पाइन्छ । यसैबीचमा गुरुबाउले आफ्नो सुरक्षाका लागि चारै दिशा देवदेवता पुकारेर वाचाबन्धन गरी नृत्य सुरु गरेको पाइन्छ । यसैको अंश यसप्रकार छ –

सिरै सिन्दुर बाँधौँ
लिलै चन्दन बाँधौँ
आँखी काजलो बाँधौँ
कान कुन्डल बाँधौँ
नाखै बेसोर बाँधौँ
मुखै अमृत बाँधौँ
दन्तै विरीया बाँधौँ
कुमै चोलिया बाँधौँ
आँगै पछेउरी बाँधौँ
कमर पटुकी बाँधौँ
पाउ पैजरी बाँधौँ
बाँधौँ मेरो गुरुको ज्ञानले बाँधौँ

आहा ! राम नरि बोलाउ
सीता पनि बोलाउ
सीता पनि बोलाउ
श्री रावण ।

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसरी राम सीताका साथमा रावणलाई पनि पुकार्नुले गुणदोषको आधारमा मात्र मानिस छुट्टिने हो । जब कि रावणको पनि सबै दोषमात्र छैन गुण पनि छ भन्ने सन्देश दिन खोजेको पाइन्छ ।

यो नाच सुरु गर्ने शोधनी खण्ड भएकाले सबैलाई पुकारी आफू सुरक्षाको घेरामा बस्ने विधिअनुसार गुरुबाउ फेरि यसो भन्दछन् –

‘आहा ! जल बाँधौँ, थल बाँधौँ, आकाश बाँधौँ, पाताल बाँधौँ, बासुकी नाग बाँधौँ, पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण बाँधौँ ।’

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

ब्राह्मणका सबै वस्तुको सम्भना गरी सुरु भएको यसै खण्डमा आमा, बाबु, ससुरा, गुरु सबैको शरण परी पुनः धर्ती, आकाश, चन्द्र, सूर्यलाई मेरो गुरुको शानले बाँधौं भनी सकेपछि मगरको मूल बाजको रूपमा रहेको मादलको बयान गरिएको छ, मादल कस्तो ? के को ? कसरी बनेको हुन्छ ? भन्ने बारेमा गीतमै चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

आहा कौनै काठको मादल कुँदाया ?

छठी बन काठको भलो मादल कुँदाया ।

आहा कौन मृगको छालाले मोराया ?

दस्त चित्र मृगको छालाले मोराया ।

कौन पाटको डोरी लगाए ?

सनपाटको डोरी लगाए ।

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

गुरुबाउको सोधनीअनुसार कुन काठको मादल बनायौं भन्दा छठी बनको काठको मादल बनाएँ, मृगको छालाले मोरें र सनपाटको डोरी लगाई मादल तयार गरें भन्ने जवाफ गुरुबाउलाई दिएको कुरा यस पद्यांशले प्रस्ट पारेको पाइन्छ ।

अर्को बाजा भ्याली त्यो पनि कसरी तयार भयो, भन्दा

कौन काँसको भ्याली कुँदाया ?

दूध काँसको भ्याली कुँदाया ।

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

गीतले भन्छ - दूध काँसको भ्याली बनाइयो किनकि यो बढी राम्रोसँग बज्छ ।

त्यसपछि गीतको बोल फेरिन्छ र प्राकृतिक वस्तु, भीमसेन, च्याङ्ग्रासी देउता र चारै दिशाका शरण लिएर यो खण्डको अन्त्य हुन्छ । त्यसपछि ठोकन दिने चलन पाइन्छ । ठोकन भनेको मादलको मात्र ताल दिनु हो । त्यसरी ठोकन दिँदा सरस्वती मानिसको जीउमा प्रवेश गर्छिन् भन्ने जनविश्वास रहेको पाइन्छ । जब मानिस काम्न थाल्छ, त्यसलाई सरस्वती मानिसमा प्रवेश भएको मानिन्छ ।^{२६}

सोयहोरे गीत

यस गीतमा राम, लक्ष्मणलाई आफ्नो घरमा बोलाइन्छ । त्यसको लागि घरआँगन बढार्ने, बिछ्यौना हालिदिने, चामलमा बत्ती बालेर राख्ने, दही-अक्षता पनि राख्ने र वरदान माग्ने गरिन्छ । यस गीतको केही अंश यस्तो छ -

सोय होरे रामलाई सोय होरे बोलाउ

सोय होरे लक्ष्मण तुमारा ... ?

...

नाचो मेरो आयो र दही चामल दिएको ...

बत्ती दिएको सोयहोरे लक्ष्मण तुमारा ... ?

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसपछि फेरि ठोकन दिइन्छ र गीतको अन्त्य गरिन्छ ।

मारुनी नचाउने गीत

मारुनी शब्दले पुरुषजाति महिलाको भेषमा देखिनु भन्ने बुझाउँछ । यो सरस्वतीनाच प्रायशः पुरुषजातिले मात्र नाचिने नाच हो तर घाटु महिलाले मात्र नाचिने नाच हो । परम्परादेखि नै आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्दैआएका महिलापुरुषले मनोरञ्जन प्रदान गर्न यस नाचमा मारुनी बनाई नचाउने गरेको पाइन्छ । अभै यसलाई रसात्मक बनाउन जोगीको रूप धारण गरी अनौपचारिक व्यवहार प्रदर्शन गर्दछन् । हाल यो प्रदर्शन अभिशापको रूपमा देखापर्न थालेको पाइन्छ । यसलाई बेलैमा नियन्त्रण गरी परम्परालाई बचाइराख्नु पनि हाम्रो कर्तव्य हुन आउने देखिन्छ ।

मारुनी नचाउने गीतको बोल भने प्रकृति पक्षबाट समेटिएको छ । यस गीतमा सरस्वती गुरुका लागि रङ्गीचङ्गी फूल फुलेको हो । त्यसमा भीमसेनपाति, लालुपाते, गुराँस गोदावरी र पृथ्वीमा रहेका सबै फूल गुरुकै नाउँमा फूलेका हुन् भन्ने अर्थ यस गीतले लगाउँछ । गीतको केही अंश यस्तो रहेको छ –

सिरु चङ्गी फूल फूलिमा रह्यो

सरस्वती गुरुको नाउँमा ।

पृथ्वीमा भाको फूल जति फुल्यो

सरस्वती गुरुको नाउँमा ।

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

गुरुलाई खुसी पार्न गाइने गीतका साथमा मारुनी नचाउँदा दर्शक पनि खुसी हुने हुँदा यो नाँच मनोरञ्जनात्मक छ ।

देउता बोलाउने गीत

कतै सरस्वती गुरु र कतै शिवनाथ भैरुड बाबा भनेर पुकारिएको देवताको बारेमा बुझ्दा हाम्रा पूर्वजले यसै भन्दै आए मैले पनि त्यही सुनें त्यही भन्दैछु भनेर यसै नाचका गुरुबाउ श्यामबहादुर थापा बताउँदछन् ।^{१७} माथि उल्लिखित नाम सरस्वतीमाता हुनुपर्ने र भैरुड बाबा नभई भैरव बाबा हुनुपर्ने अध्ययनको क्रममा देखिन्छ । जेहोस् यहाँ यस गीतले भैरुड बाबा, भुटनदेवी आदि देवीदेवतालाई डमरु बजाई घुमीघुमी आह्वान गर्दछु भन्ने भाव प्रस्ट भएको देखिन्छ ।

शिवनाथ भैरुडनाथ सेवादेऊ हमारा.....

घुमीघुमी सेवा डमरु बजाई घुमीघुमी सेवा....

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसै खण्डमा करुण शृङ्गारिक रसले भरिपूर्ण नेपाली सामाजिको यथार्थ चित्रण गर्न पनि यो गीत सक्षम छ । गीतको अंश यस्तो छ –

कौन भरे जमुना पानी कौन भरे ।

चोलिया फाट्यो पुरानो.....

कालीकाली चोलियामा सेताम्यै छायाँ.....

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसले सच्चा माया गर्ने व्यक्तिले आफ्नो प्रेमिकाको आङ्गुली देख्छ र उसको मनमा विरह चलेपछि गीतको बोल आफ्नाफ प्रस्फुटित हुनपुग्छ अनि यथार्थ समाजको वास्तविकता भल्किन्छ । त्यसैको परिणामस्वरूप देवता बोलाउँदाबोलाउँदै कारुणिक वेदना छचल्किएको प्रमाण नै माथिको गीतांशले बोकेको पाइन्छ ।

देउताको गीत (सिगार)

जब देवीदेवता बोलाइन्छ, त्यसपछि स्वागत गरिन्छ । त्यस्तै यहाँ पनि देवतालाई बोलाएपछि गीतले भन्छ, म फूल लिएर आएको छु । यो ठाउँ साह्रै राम्रो छ, सहरमा बिजुली बलेको छ भने गाउँमा जुनकिरी बलेको छ । यस्तो प्राकृतिक लोकमा महिषासुरले पनि हार्नुपर्छ । राजा घोडा चढेर आउँछन् भने प्रिया डोली चढेर आउँछिन् भन्ने भाव यहाँ व्यक्त भएको पुष्टि यो गीतले गरेको पाइन्छ ।

कउनरङ्ग बोलाउँदा घोडी चढी आयो राजा

कउनरङ्ग बोलाउँदा डोली चढी आयो प्रिया ।

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यो गीतलाई हेर्दा रचनाकाल पुरानो हो भन्ने प्रस्ट हुन्छ, किनकि यहाँ पदसङ्गति छैन राजालाई पनि आयो प्रियालाई पनि आयो नै प्रयोग भएको पाइन्छ ।

यसरी डोली चढेर आएकी प्रिया, राजा, म, जो भए पनि एकदिन यो संसारलाई छाडेर हिँड्छ । त्यस्तै भगवान् (आत्मा) ले पनि आफ्नो निद्रा खुलेपछि मानिसलाई छाडेर जान्छन् । त्यसपछि मानिसको अस्तित्व समाप्त हुन्छ ।

भनिन्छ मानिस मुट्टी कसेर (छुचो भएर) जन्मन्छ, तर ऊ मुट्टी खोलेर उदार भएर मर्छ । मरिसकेपछि आफ्नो भन्ने कोही हुँदैन । सागरमा मट्टी दिने बेलामा न मेरी प्रिया हुनेछिन् न त देवता नै । त्यसैले यस गीतले अन्त्यमा आत्मालाई भगवान्को सहारा चाहिन्छ भनेर राम्रो काम गर भन्ने उपदेश दिइएको पाइन्छ ।

सागरमा दुवैजनाको देला मलाई मट्टी

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

कम्तिमा जीवनको अन्तिम अवस्थालाई छ्याल गरी सबैसँग राम्रो व्यवहार गर भन्ने सन्देश यस गीतको रहेको देखिन्छ । गीतको अन्त्यमा मादलको ताल दिने (ठोकन दिने) काम मात्र गरिन्छ ।

गुरुको राग

नृत्यको बीच भागतिर गाइने यो गीतलाई गुरुको राग नाम दिइएको छ । यस गीतको प्रारम्भमा केटाकेटी अथवा अपरिपक्व मानिससँग सङ्गत गर्दा अवगाल आउँछ भन्ने सन्देश बोकेको गीतको बोल यस्तो छ –

ओ हरे गुरुको बन्दना राम

मिठ्ठा पान खाए होइजाला मुख लाल

कच्चा सुपारी खाए कचमच होइजाला

कच्चा केटाकेटी सङ्गत गरी दिनदिन आइजाला अवगाल ।

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

गीतको क्रम अगाडि बढ्दै जाँदा आध्यात्मिक भावनामा पुगेको देखिन्छ । तिमी जीवनलाई सफल पाछ्यौं भने जोगी बन र राजा महाराजाकहाँ जाऊ, वैरागी बन, भीख माग । यसैक्रममा कथावस्तु अकस्मात् मथुरा पुग्छ र कृष्णलाई गुण र रूपले बाँध्ने र मुरली बजाउन लगाउने भाव भेट्टाइन्छ भने लहासाको कथा पनि गाँसिएको छ । अर्को प्रसङ्गमा हाँसहरू खेलेको चन्द्र र सूर्यको ध्यान गरेको उल्लेख छ । गीतको अन्त्य भागले आध्यात्मिक चित्तशुद्धि हुने भाव यसरी व्यक्त गरेको पाइन्छ –

धनमाल सम्पत्ति सबै कुरा थियो

चित्त मेरो हंस उडिगयो ।

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

आखिर जति धनसम्पत्ति, नाता-कुटुम्ब भए पनि ती सम्पूर्ण वस्तुलाई छाडी हंस उडेर जान्छ । यतिमात्र हो कि धेरैवर्षसम्म आफूले भोग गरेको शरीरलाई समेत हंसले छाडिदिन्छ । त्यसैले यो संसार अनित्य छ भन्ने निचोड यस रागबाट निकालिएको पाइन्छ ।

सरस्वती गुरु भैरुड बाबाको राग

रैखिक शैलीको भाव नभएको यस गीतको प्रत्येक खण्डलाई हेर्दा यहाँ पनि त्यस्तै सिलसिला देखिन्छ । शीर्षकअनुसारको भाव नहुनु नै यस गीतको विशेषता भएको पाइन्छ ।

सरस्वती गुरु भैरुड बाबाको राग शीर्षक दिइएको यस गीतको एउटा अंश यस्तो छ –

वो हरे गुरुको वृन्दा राम-२

वो हरे तेईपछि नौ सिङ्गौ हरिण्यै

खुट्टु खुट्टु पानी

वो हरे गुरुको वृन्दा राम

हाई मधु माल्यानी मधु माल्यानी
दाहिने हात मुसल बायाँ हात सामा-२

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

प्रत्येक ठाउँमा रामलाई पुकारेको देखिन्छ भने कतिपय ठाउँमा यो राम शब्द अन्तराको रूपमा पो आएको हो कि भन्ने भान हुन्छ । वन्दनाको सट्टा बृन्दा आउनुले भाषिक शुद्धता नभएको पुष्टि हुन्छ । बेप्रसङ्गमा हरिणको प्रवेश हुनु आफैँमा अनौठो विशेषता भल्किएको देखिन्छ । एउटा हातमा मुसल र अर्को हातमा सामा (साँबी), यसले मिहिनेती नेपालीको परिचय दिएको बुझिन्छ ।

नेपालीको दुःखसुखसँग मेल खाने यो राग अभै अगाडि भन्छ, पँधेरामा पानी छैन । पिँजडामा जीवन बिताउनु छ ।

अर्को प्रसङ्गमा रावणले सीतालाई हरण गरेपछि हनुमान लड्का गए । त्यसपछि सीताको के खबर लिएर आयौ ? भनेर लक्ष्मणले सोधेजस्ता अमिल्दा प्रसङ्ग छन् ।

अभै अन्त्यमा यस गीतलाई हेर्दा –

धुम्जा बेसी जाउँला खसी किनी खाउँला
केवल पुरे होड नाचनीमा जिती जाउँला

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

धुम्जाबेसी, केवलपुरजस्ता मध्यपश्चिमका ठाउँहरूको प्रसङ्ग आउनाले गीतको शीर्षकसँग मेल नखाए पनि यो गीत पुरानो छ भन्ने प्रमाणित हुन्छ । किनकि करिब २०० वर्षदेखि मकवानपुरमा बसोबास गर्दै आएका मगरहरूको मूल थलो गोरखा, तनहुँ, पाल्पा हो भन्ने पुष्टि यस गीतले गरेको पाइन्छ । तर बसाइँ सर्ने क्रममा मकवानपुरको पदमपोखरी गा.वि.स.मा आइपुग्दा यो सरस्वतीनाच पनि लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको पाइन्छ । रागपछि मादलको ताल (ठोकन) दिनु यस नाचको अर्को विशेषता रहेको पाइन्छ ।

चान्चुने गीत

काल्पनिक धरातलमा रही मनोरञ्जन दिने प्रयास गरिएको यस गीतले मानवेत्तर प्राणीलाई पनि समावेश गरेको छ । सपनामा कुरुर देख्नु, मृगको कल्पना गरी डाँडापाखा खरी घाँस खोजेर खाउँला, खोल्लाको चिसो पानी पिउँला, हे मेरो हरिण सँगै हिँड । तिमीलाई अमिली घाँस खाने तिसना लागेको होला, यी सबै तिसना मेट्न यहीं बसौं । तिमी (वन्यजन्तु) साह्रै राम्रो छौ । त्यसैले जोगी रूपका जोकोहीले पनि मारेर लैजान सक्छ भन्ने आशय यस गीतमा देखिन्छ ।

आज राती सपनीमा कुरुरको छुनुमुनु
उठ मेरो हरिण चल्यो मेरो हरिण
डाँडैडाँडा हिँडौला खरी घाँस खोजी खाउँला
उठ मेरो हरिण ...

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

सामाजिक हेराइले पनि सबै प्राणीलाई समान रूपले हेर्नुपर्छ भन्ने भाव यस गीतले दिएको छ ।

व्याकरगीत (ब्याकुल)

नाचको मध्य भागभन्दा अझै पछ्याडितिर गाइने गीत व्याकर गीत हो । रामलाई पुकारेर राम्रो-नराम्रो, लक्षण-कुलक्षण आदिको वर्णन गरिने यस गीतको अंश तल प्रस्तुत छ –

वो हरे गुरुको बिन्द्रा राम ... २
जसका घरमा कुलक्षण सुलक्षण जगाऊ निरबत्ती
वो हरे गुरुको बिन्द्रा राम ...

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसैगरी गीत प्रेमकथा बोकेर अगाडि बढ्छ प्रेमिकाले घुङ्घुरु लगाएर छमछम नाचेको देखी १२ वर्षपछि मात्र भेट भएको प्रसङ्ग देखाइएको छ । बाह्र वर्षसम्म तिमी कहाँ थियौ ? कति खबर पठाएँ केही पत्तो भएन, न त तिमीले चिठी नै पठायौ । प्रेमी भन्छ – 'जमुनाको किनारमा एउटी सुन्दरी भेटें त्यसैले घर आउन ढिलो भयो ।' प्रेमिका गीतमा भन्छे –

पहिलेको बदलीमा पछ्यौरी फाट्यो ।
तहिदेखि दोस्रो पटक मेरो मन फाट्यो
पापी मेरो माया तिम्लाई लाग्दैन

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसरी गीतमार्फत पहिलोचोटि पछ्यौरी फाट्यो, दोस्रोचोटि मन फाट्यो, तेस्रोचोटि चोली फाट्यो, चौथोचोटि पटुकी, पाँचौँचोटि फरिया, अन्तमा केही बाँकी रहेको मन पनि पूरै फाटिसकेको थियो, त्यसैबेला तिमी आयौ । गीतले भन्छ - मेरो माया तिमीलाई लाग्दैन म कति हुनु । आँखाको गाजल पनि सबै आँसुले पखालिसक्यो । यसरी एक पति परदेश गएको नारीको वेदनाले भरिएकोमा अझै दुःखका बेलीविस्तार गीतले यसरी लगाएको पाइन्छ –

प्यारौँको घर जाँदा आधा रोटी खाँदा ...

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

घरमा खानेकुराको अभाव हुँदा पनि तिमीलाई नै सम्भेर बसिरहेको छु । तिमी भने सुन्दरीलाई भेटेपछि मलाई चटकै बिसिदिने । हीरामोती, सुनचाँदी केही ल्याउन पर्दैन । खालि मलाई दर्शन मात्र देऊ । तिम्रो नाममा म कर्वा तेलमा बत्ती बालेर तिमीलाई सम्भरहन्छु । कलिलो जवानी, भरिलो मोहोडा, लामो कपालले गर्दा म राम्री भएको छु ।

कलिलो बैसको भरिलो मोडा रूपैँ भयो मेरो केस ...

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसरी जब केटीले आफ्नो रूपको बयान गर्छिन् र साँच्चै राम्री देखिन्छिन् । त्यसैबेला उदण्ड मच्चाउने जोगी, लाखे आदि उपद्रु गर्नेको जमातको प्रवेश हुन्छ । त्यसपछि गुरुबाउले नाच रोक्ने आदेश दिन्छन् । यसरी विप्रलम्भ शृङ्गारमा रचित यो गीत र नाच यहीं टुङ्गिएको पाइन्छ ।

मादलको ताल फेरिने गीत

नृत्यको अन्तिम चरणमा आएर मादलको ताल फेरेर गीत गाइन्छ र त्यसैअनुसार नृत्य गरिन्छ । यस गीतमा परापूर्वकालदेखि चलिआएको सासू र बुहारीबीचको असमान व्यवहारले दिक्क भएकी बुहारी भन्छे –

निदिया हो निदिया, सासु गयो हटिया

नन्द गयो हटिया ...

निदिया हो ...

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

नन्द र सासू केहीक्षणको लागि बाहिर जाँदा पनि ती बुहारीको मन अलि हलुङ्गो भएको व्यहोरा यहाँ झल्काइएको पाइन्छ । लिङ्गभेद नगरिएको हुँदा यो पुरानै रचना हुनुपर्दछ । एकलै रोएको प्रेमीलाई भगवान्ले चेपेर राखेको, त्यसैले ऊ फुत्केर आउन नसकेको जस्ता एकालाप यस गीतमा गरिएको पाइन्छ । क्रमिकरूपमा विषयवस्तु नरहेको यस गीतमा फेरि कृष्णको विषयवस्तुले प्रवेश पाएको देखिन्छ ।

जसोदा आज गयो घरमा

माया भुराभुरीको जब लाग्यो निदरा.....

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

कृष्णको लीलामा पुगेर अन्त्य गरिएको यस गीतको अन्त्यमा हिन्दी शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको छ, हाम्रो मौलिक संस्कारमा हिन्दीको प्रभाव पर्नु भनेको नेपाली साहित्यको पूर्वकाल नै मान्नुपर्दछ । जब आगन्तुक भाषाको प्रयोग कम हुँदै गएर माध्यमिक कालको अन्त्य र आधुनिक कालको थालनीदेखि नै मौलिक साहित्यको सिर्जना भएको हुँदा यी हिन्दी शब्द प्रयोग भएको आधारमा यो लोकनाचको गीत करिब १०० वर्ष पहिलाकै हुनुपर्छ भन्ने भनाइ पाइन्छ ।^{१८} हिरा दिजिए, मोती दिजिए , दिजिए हो यार .../आदिको प्रयोग यस गीतमा पाइन्छ ।

राम नरि राम बोलाउ

श्री रामन ।

समाप्त ॥

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसरी चारै दिशा, आफ्ना सम्पूर्ण अङ्ग बाँधेर आरम्भ गरेको गीत नृत्यलाई अन्त्यमा फेरि यी बाँधिएको सबै दिशा र अङ्गलाई आरम्भको विधि उल्टा गरी फुकाइन्छ र त्यस वर्षको सरस्वतीनृत्यको अन्त्य गरिन्छ । पदमपोखरी गा.वि.स., वडा नं. ९ का ३०-४० घर मगर समुदायले आआफू चन्दा सङ्कलन गरी यो पर्व मनाउँदै आइरहेको पाइन्छ । न त यसको सञ्चालनका लागि कसैले सहयोग गरेका छन्, न त गुठी नै तयार गरिएको छ, न त कुनै सङ्घसंस्थाले सहयोग नै गरेको पाइन्छ । चन्दा सङ्कलन गरी उठाएको पैसा र मौखिक गीत गाउने गुरु श्यामबहादुर थापाको शेषपछि प्रायः लोप हुनसक्ने अवस्थामा रहेको यो नृत्यलाई सम्बन्धित सबैले चासो देखाई संरक्षण गर्न ढिलो भइसकेको कुरा अध्ययनको क्रममा देखिन्छ ।

माथि भनेअनुसार मङ्सिरपूर्णिमाको भोलिपल्ट नाच पूरा गर्न यसरी बाँधिएका बन्धनलाई फुकाइन्छ र एक वर्षका लागि नाचको अन्त्य गरिन्छ ।

सिरै सिन्दुर फुकाऊँ
लिलै चन्दन फुकाऊँ
आँखी गाजले फुकाऊँ
कान कुन्डल फुकाऊँ

नाखै बेसोर फुकाऊँ
मुखै अमृत फुकाऊँ
दन्तै विरीय फुकाऊँ
कुमै चोलिया फुकाऊँ

आँगै पछ्यौरी फुकाऊँ
कमर पटुकी फुकाऊँ
पाउ पैजरी फुकाऊँ
फुकाऊँ मेरो गुरुको ज्ञानले फुकाऊँ ...

स्रोत : श्यामबहादुर थापामगर, पदमपोखरी-९, मकवानपुर

यसरी सोरठीनाचसँग धेरै मिल्दोजुल्दो क्रियाकलाप रहेको यस नाचलाई सोरठीसँग तुलनात्मक अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ । किनकि अन्य मगरका भन्दा भिन्न यस नाचलाई सोरठीसँग तुलनात्मक अध्ययन गरी यी दुईबीच समता र विषमता छुट्याउन सान्दर्भिक देखिन्छ । यी दुईको अध्ययन विश्लेषण तल गरिएको छ ।

५.८.५.२ सरस्वतीनाच र सोरठीनाचबीच तुलना

नेपालमा रहेका मगर समुदायले आआफ्नो धर्म, चाड, पर्व, संस्कार मनाउँदै आएका छन् । प्रायः सबै मगरहरूको चालचलन, भेषभूषा, भाषा, संस्कार एकै रूपको पाइन्छ । सामान्यतया भाषिक विविधता र सम्पर्कले गर्दा केही फरक परेको तथ्यलाई समेत नकार्न सकिँदैन । मकवानपुरमा रहेका मगरहरूको भने भिन्न नाच जसलाई सरस्वतीनाच वा सरस्वती गुरु भैरुड बाबाको नाचले पुकारिन्छ । भाषिक शुद्धताको दृष्टिले हेर्दा सरस्वती र भैरुड बाबालाई एउटै स्त्रीलिङ्गी पङ्क्तिमा राख्न सकिँदैन, तर यहाँ त्यस्तै पाइन्छ । हुनसक्छ यो भाषिक शुद्धताको कमी नै हो । सरस्वती माता र भैरव बाबा हुनुपर्नेमा कतिपय ठाउँमा यी दुवैलाई एकै ठाउँमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सरस्वती गुरु भैरुड बाबाको राग यसबाट एउटै भन्ने बुझिन्छ, तर यी दुई फरक नाम हुन् । यहाँका मगरहरूले सरस्वती र भैरवलाई मानिआएको पाइन्छ ।^{२९} अन्य मगरसमुदायमा यो नाचको प्रचलन देखिँदैन, बरु सोरठीनाचसँग भने यसको धेरै कुरा मेल खाने देखिन्छ । तसर्थ यस नाचलाई सोरठीनाचसँग तुलना गरिन्छ । तुलनाको आधारहरू –

- १) प्रारम्भको आधारमा
- २) कथावस्तुको आधारमा
- ३) भाषिक आधारमा
- ४) नाचको प्रकृतिको आधारमा
- ५) संरचनाको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रारम्भको आधारमा

सोरठीनाच प्रारम्भ गर्दा देवीदेवता पुकारी चारै दिशा बाँधेर आफ्नो अङ्गको समेत सुरक्षा गरी नाच सुरु हुन्छ भने सरस्वतीनाचमा पनि यसै गरिन्छ । गुरुबाउले विधिपूर्वक आरम्भ गर्ने चलन यी दुवै नाचमा रहेको छ र अन्त्यमा पनि सुरुमा बाँधिएका सम्पूर्ण वस्तुलाई उल्टा गरी फुकाएपछि मात्र नाच समाप्त हुन्छ । यो विधान दुवैमा मिल्छ तर बाँध्ने र फुकाउने मन्त्रमा भने भिन्नता देखिन्छ ।

कथावस्तुको आधारमा

सोरठीनाचमा कथावस्तु रैखिक ढाँचामा रहेको छ, भने सरस्वतीनाचमा वृत्तकारीय ढाँचामा रहेको छ । सोरठीमा जैसिङ्ग राजाको सन्तान नभएको र सोह्रौँ रानीबाट छोरी जन्मिएको त्यस बालिकालाई सौतेनीआमाले खोलामा फालिदिएको र त्यसपछि माभी/कुमालले लगेर पालेको । पछि राजाले सन्तानकै आशमा विवाह गर्न लाग्दा बाबुको सिन्दुर छोरीले लगाउँदैन भनेपछि १६ वर्षपछि बाबुछोरीको मिलन भएको हुँदा यस नाचको नाम सोरठी रहेको कथावस्तु सोरठीमा समेटिएको छ भने सरस्वतीनाचको कथावस्तु विशेष गरेर रामगाथामा आधारित रहेको पाइन्छ । सीतालाई रावणले हरेको कुरा, सवरी मरेको, लक्ष्मणले दुःख मानेको, हनुमानले सहयोग गरेकोजस्ता विषयवस्तु भेटिन्छन् भने कृष्णलीलाको पनि चर्चा पाइन्छ । मायाप्रेमका कुराकानी पनि यसैमा समावेश छन् । नेपालका प्राकृति सम्पदाको पनि सम्झना गरिएको छ । त्यसैले सोरठीभन्दा कथावस्तु भिन्न र उतारचढाव खालको रहेको पाइन्छ ।

भाषिक आधारमा

सोरठीको सङ्कलन काल पनि पुरानै हो र सरस्वतीनाचको पनि सङ्कलन काल पुरानै देखिन्छ । सोरठीको भाषा खारिएको नेपाली भाषाको प्रयोग भएको छ भने सरस्वतीनाचमा अनौपचारिक शब्द प्रयोग, हिन्दी भाषाको प्रवेश, भाषिक शुद्धताको कमीजस्ता फरक पाइन्छ । श्यामबहादुर थापाले भने 'यस सरस्वतीनाचको पुस्तक थियो थिएन मलाई पनि थाहा छैन । तर बाबुबाजेले भन्दै आएको सुनेर मैले पनि लेख्न जान्ने भाइहरूलाई यो पाण्डुलिपि लेखाएको हुँ ।'^{३०} त्यसैले सोरठीभन्दा भाषिक दृष्टिले यो कमजोर रहेको पाइन्छ, तर दुवै मगरको संस्कृति भए पनि मगरभाषामा भने यी दुवै नभएको पाइन्छ ।

नाचको प्रकृतिको आधारमा

सोरठीनाच निश्चित एउटा समयमा मात्र ननाची घर बनाउँदा, छोरो जन्मदा, भाकल पूरा हुँदा, दसैं-तिहार, विवाह-व्रतबन्ध आदि पर्वमा पनि नचाइन्छ भने सरस्वतीनाच दसैंको टीकाको दिनमात्र थालनी गरी मङ्सिरपूर्णिमाको दिन बिसर्जन गरिन्छ । सोरठीनाच नचाउँदा बलि दिएको कुरा उल्लेख छैन, तर सरस्वतीनाचमा खोलाको नजिक वा जलाशयमा नाचगान गर्दै गएर पाठी र कुखुरा बलि दिने चलन रहेको पाइन्छ ।^{३१} पुरुसुङ्गे मारुनी नचाउने र जोगी बनी हँसाउने काम भने दुवै नाचमा भएको पाइन्छ ।

संरचनाको आधारमा

सरस्वतीनाचको पाण्डुलिपि प्राप्त छ त्यसको आधारमा यस नाचलाई हेर्दा प्रारम्भमा चारै दिशा र अङ्ग बाँधेर प्रारम्भ गरिन्छ । यसभित्र विभिन्न खण्ड र शीर्षकका गीतहरू छन् । जस्तै: सरस्वती गुरुको सोधनी, सोयहोरे गीत, मारुनी नचाउने गीत, बत्तीचामल उठाउने विधि, देउता बोलाउने गीत, देउताको गीत (सिंगारा), गुरुको राग, चान्चुने गीत, व्याकरगीत, मादलको ताल फेरिने गीत र अन्त्यमा पहिला बाँधेको बन्धन फुकाउने विधि आदि रहेको छ भने सोरठीनाचको संरचना यसप्रकार छ – प्रारम्भमा दिशा र अङ्ग बाँध्ने त्यसपछि जन्म खण्ड, सिकार खण्ड, विवाह खण्ड, बन्धन बाँध्ने खण्ड, ख्याली गीत र बन्धन फुकाउने विधि आदि पर्दछन् । बन्धन बाँध्ने र फुकाउने विधि समान छन् भने अन्य भित्री भागका गीतको बोल र संरचना फरक भएको पाइन्छ । दुवै नाचको वाद्यवादन भने प्रमुख रूपमा मादल खैँचडीलाई नै प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ ।

समग्रमा हेर्दा सोरठी र सरस्वतीनाचबीचको समता र विषमतालाई बुँदागत रूपले यसरी हेर्न सकिन्छ –

सरस्वतीनाच

१. प्रारम्भमा बन्धन बाँधिन्छ ।
२. दसैंको टीकाको दिनदेखि मङ्सिरपूर्णिमासम्म मात्र नाचिन्छ ।
३. पाठीको बलि दिइन्छ ।
४. मारुनी, पुरुसुङ्गे र जोगी नचाइन्छ ।
५. यो नाच मकवानपुरका मगरले मात्र नाच्छन् ।
६. कथावस्तु वृत्तकारीय ढाँचामा छ ।

सोरठीनाच

१. प्रारम्भमा बन्धन बाँधिन्छ ।
२. दसैं तिहार, भाकल, नयाँ घर बनाउँदा, विवाह, व्रतबन्ध आदिमा नाचिन्छ ।
३. पाठीको बलि दिइँदैन ।
४. मारुनी, पुरुसुङ्गे र जोगी नचाइन्छ ।
५. यो नाच देशभरिका मगरसमुदायले नाच्छन् ।
६. कथावस्तु रैखिक ढाँचामा छ ।

यसरी सोरठी र सरस्वतीनाचबीच तुलनात्मक अध्ययन गर्दा धेरै कुराहरू समान र केही कुराहरू असमान रहेको पाइन्छ । जेहोस् यी दुवै मगरकै नाच हुन् भने देशकै आभूषण हुन् । सोरठीलाई बचाइराख्न धेरैको योगदान रहेको छ भने सरस्वतीनाच प्रायः मकवानपुरको

पनि कुलेखानी, बसामाडी र पदमपोखरीको गुरौबिर्तामा मात्र नाचिने र लिखित रूपसमेत ग्रहण गर्न नसक्नु, पाण्डुलिपि पनि पूरा नहुनुले यस नाचको अस्तित्व खतरामा रहेको कुरा अध्ययनबाट प्रस्ट भएको पाइन्छ ।

५.९ उखान र टुक्काको अध्ययन

लोकसाहित्यको विधाभित्रै पर्ने उखान र टुक्कालाई पनि मकवानपुरमा बसोबास गर्ने मगरहरूले कसरी प्रयोग गर्दै आएका छन् भनी विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । यस ठाउँमा बस्ने मगरहरू प्रायः हिन्दू संस्कारमै निर्भर रहेको पाइन्छ । करिब एक दशक अगाडिदेखि मात्र आफ्नो संस्कार र भाषाका खोजीमा लागेकाले धेरैजसो नेपाली भाषाका वाक्य वा शब्दलाई आफ्नो भाषामा उल्था गरी प्रचलनमा ल्याउन थालेको पाइन्छ । त्यसैलाई मगरभाषाको माध्यमबाट सिक्ने सिकाउने काम भइरहेको पाइन्छ । त्यही प्रचलित उखानटुक्का क्रमशः तल प्रस्तुत छ –

५.९.१ उखान

समुदायका जेष्ठ नागरिकबाट खारिएका अनुभवको सङ्गालो नै उखान हो । यसको नेपाली भाषामा जति महत्त्व छ, मगरभाषामा पनि त्यति नै महत्त्वका साथ प्रयोग गरिन्छ । मकवानपुरका मगरहरूले पनि आफ्नो भाषा बिस्तारै प्रचलनमा ल्याउन थालेको हुँदा यस्ता लोकसाहित्यिक विधाले पनि सँगसँगै प्रवेश पाउन थालेको देखिन्छ । केही नेपाली उखान मगरभाषामा यसरी प्रयोग हुँदै आइरहेको पाइन्छ ।

जसले दुःख भोगेको छ उसले मात्र दुखाईको अनुभव गर्न सक्छ भन्ने उखानलाई यसरी प्रयोग गरिन्छ –

*अचानाको डबरोब हेजा भावरले ।
(अचानाको पीर खुकुरीले जान्दैन) ।*

नजान्नेको अगाडि केहीमात्र जान्ने पनि सिपालु हुन्छ भन्ने उखानलाई यसरी प्रयोग गरिन्छ–

*लाटो लीसाड गाँडो रेन्जा ।
(लाटो देशमा गाँडो तन्देरी) ।*

आफूलाई परेपछि मात्र सबैकुरा थाहा हुन्छ भन्ने आशयको उखानलाई यसरी प्रयोग गरिन्छ –

*लोहो मारीया स्वर्ग माडाडले ।
(आफू नमरी स्वर्ग देखिन्न) ।*

समाजमा रहेको तर केही काम नलाग्ने अल्लारे वा अलछी मान्छे भनेर उखानद्वारा प्रस्तुतपर्दा मगरभाषामा यस्तो उखान प्रचलित रहेको पाइन्छ –

महाञ्जान मीबूर लेञ्जान पोते, मेजे न सोप्ट्याक कोसा ज्याम सूसेल्दै ।
(जोइ न जुँगा पोइ न पोते, सातु न सोप्ट्याक कोसा खाँदै सुसेल्दै)

मानिसले पैसालाई जति गरे पनि आफूसँग राख्न सक्दैन, कतै न कतै गइहाल्छ वा पैसा भएपछि खर्च हुन्छ भन्ने आशयको उखानलाई यसरी प्रयोग गरिन्छ –

हील्चओ मीखार छान्ते ।
(धनको पखेटा हुन्छ ।)

मगर उखानलाई भाषिक कोणबाट अध्ययन गर्दा नेपाली भाषाको सामीप्यमा रहेको हुँदा नेपाली भाषाको नजिक देखिन्छ । कतिपय शब्द नेपाली नै प्रयोग भएको तथ्य माथिको उखानमा देख्न पाइन्छ ।

संरचनाको दृष्टिले कुन भाषा पुरानो हो भन्ने सन्दर्भमा मगर उखानमा नेपाली शब्दले प्रवेश पाएको हुँदा नेपाली भाषाभन्दा मगरभाषापछि मात्र प्रचलनमा आएको देखिन्छ । नेपाली भाषाको लिखित प्रमाण वि.सं. १०३८ दुल्लुको साउपाल अडैको शिलालेखमा उल्लेख छ भने मगर शब्दको प्रयोग जुम्लीराजा पुण्यमल्लको कनकपत्र वि.सं. १२५८ मा उल्लेख छ ।^{३२} यसबाट पनि प्रमाणित हुन्छ कि नेपाली भाषाभन्दा मगरभाषाको लिखित प्रचलन पछि भएको हो ।

५.९.२ टुक्का

नेपाली भाषामा जस्तै मगरभाषामा पनि थुप्रै टुक्काहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । मगर लोकसाहित्यको भण्डारमा टुक्काले पनि आफ्नो पहिचान कायम राख्न सफल भएको देखिन्छ । केही टुक्काहरू यसप्रकार छन् –

मीमी कूरुक्की । (आँखा लडाउनु)
मीना चेकी । (नाक काट्नु)
बाट् चेआकी । (कुरा काट्नु)
तोरी ग्वा डाडकी । (तोरीको फूल देख्नु)

यसरी आफ्नो भाषामा टुक्काको प्रयोग गर्ने मगरसमुदायले लोकसाहित्यको सबै विधालाई बचाइराखेको पाइन्छ । मकवानपुरमा भर्खरैमात्र आफ्नो भाषा, धर्म, संस्कारतर्फ फर्किएको मगरसमुदायको अन्य साहित्यिक गतिविधि खोज-अनुसन्धानकै गर्भमा रहेको पाइन्छ । थप उखान, टुक्का र श्लोकहरू परिशिष्टमा दिइएको छ ।

५.१० निष्कर्ष

मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन गर्दा धेरैजसो नेपाली भाषाका लोकगीत नै प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ । एउटामात्र गीत 'लाडघाओ' गीतको

पाण्डुलिपि प्राप्त भएकोले त्यसको मात्र चर्चा गरिएको छ । जुन गीतले गाउँमा बस्ने मानिसहरूको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । मगरभाषामा वा मगर लिपिमा रचित अन्य पर्व, श्रम र संस्कारगीत मकवानपुरका मगरजातिको प्रचलनमा नरहेको पाइन्छ ।

यसै जिल्लामा बसोबास गर्ने मगरहरूको लोकसाहित्यभित्र पर्ने कविताविधा पनि अध्ययनको क्रममा कम मात्र फेला परेको पाइन्छ । जसमध्ये आदिवासी कविता अख्तारीका लिपिमा नै पाइन्छ । आदिवासी कविताले मकवानपुरका मगरजातिको आफ्नो अस्तित्वको खोजी गरिरहेको पाइन्छ भने श्लोकले मगरको शारीरिक वनावट स्वभाव आदिको वर्णन गरेको पाइन्छ ।

यस मगरजातिमा लोकगाथाको चलन भने पाइँदैन । त्यसैगरी लोकनाटक, घाटु, सोरठीको अन्त्य भएको पाइन्छ, तर एकमात्र लोकनाटकको रूपमा सरस्वतीनाच भने प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

अध्ययनको क्रममा गाउँखाने कथाको अवस्था पनि कमजोर रहेको पाइन्छ भने उखानटुक्काको प्रयोग देवनागरी लिपिमा मगरभाषामै प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसरी यस जिल्लाका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यिक विधाहरू त्यति धेरै सबल नभए पनि सबलतातिर उन्मुख भएको पाइन्छ ।

छैटौँ परिच्छेद उपसंहार

मकवानपुरमा बसोबास गर्ने मगरहरूलाई दुई भागमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ । पहिलो भाग पाल्पा, तनहुँ र गोरखाबाट मकवानपुरको कुलेखानी आई बसेका र त्यसपछि भीमफेदी, भैँसे हुँदै हेटौँडा, बसामाडी, पदमपोखरी, मनहरीमा बसोबास गर्ने मगरहरू जसले आफ्नो मगरसंस्कार र संस्कृतिलाई केही हदसम्म मात्र भए पनि मान्दै आएका र केही वर्षयतादेखि मगर सङ्घ खोली आफ्नो धर्म, संस्कार र भाषालाई पुनर्जागरण गराउने काममा अग्रसरता देखाउँदै आएका छन् ।

अर्काधरि मगरहरू मकवानपुरको पूर्वीक्षेत्र वेतिनी, राईगाउँ, फापरबारी आदि गा.वि.स.मा रहेका छन् । करिब ५०० घरधुरी ती मगरहरू सिन्धुलीतर्फबाट आएका हुन् । हिन्दू संस्कारअनुसार नै आफूलाई चिनाउँदै आइरहेका छन् । तसर्थ पूर्वी मकवानपुरका मगरहरूको आफ्नो लोकसाहित्यिक विधा केही नभएको र सबैले नेपाली लोकसाहित्यलाई नै अँगाल्दै आएको पाइन्छ । मकवानपुर मगर सङ्घले भने जिल्लाका सबै मगरहरूलाई एउटै धर्म, संस्कार र भाषामा समेट्ने प्रयास गरिरहेको छ । पाल्पा, तनहुँ र गोरखा स्रोत भई कुलेखानीमा बसोबास गर्ने मगरहरूले पनि आफ्नो लोकसंस्कृतिलाई बचाइराख्न नसकेको बताउँछन् ।^१ सर्वप्रथम खानी खन्न सिपालु भएका कारण गोरखाबाट आएका मगरहरूले आफ्नो धर्म-संस्कारका विधिविधान नल्याएका र कामको सिलसिलामा यतै घरजम भएकाले यस कुरामा कमी आएको हुनसक्ने देखिन्छ । त्यसबाट पनि केही चलिआएका लोकसाहित्यिक विधा सोरठी, धाटुजस्ता नाचहरू पनि अन्त्य भएको र हिन्दू संस्कारमै निर्भर रहँदै आएको कुरा प्रमाणित भएको पाइन्छ । पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य प्रजातन्त्रको सुरु (२०५० को दशक) देखि हरेक जातजातिले आफ्नो पुख्यौली भाषा, धर्म, संस्कार, साहित्य, लोकसाहित्यको खोजी गर्ने क्रमसँगै यस जिल्लाका मगरहरूले पनि आफ्नो पुख्यौली भाषा, धर्म, संस्कार, साहित्य, लोकसाहित्यको खोजी गर्न थालेको पाइन्छ । यस जिल्लामा अन्यत्रबाट विवाह भई बसाइँसराई गरी आएका भाषा बोल्न जान्ने मगरहरू पनि ओभेलमै परिरहेको देखिन्छ, तर हाल आएर यी सबैको सक्रियतामा आफ्नो भाषा, धर्म जाति, साहित्य, लोकसाहित्य आदिको खोजीनीति हुन थालेको पाइन्छ ।

१ पदमपोखरी-१, मकवानपुर निवासी विश्व आलेमगरसँग लिइएको अन्तर्वार्ताअनुसार ।

यसरी आफ्नो भाषा नहुँदा साहित्य बच्न सकेन, त्यसैको फलस्वरूप मकवानपुरे मगरहरूको लोकसाहित्य कमजोर अवस्थामा देखिन्छ । मकवानपुरका मगरजातिको लोकसाहित्यको विधागत अवस्थाको अध्ययन गर्दा यहाँ हालसाल मात्र नेपाली लोककथालाई आफ्नो भाषामा प्रयोग गर्न थालिएको पाइन्छ, जस्तै: 'भ्यागुताले हात्ती निलेको', 'राजाको आयु' जस्ता लोककथा छन् । लोकगीत/लोकपद्यको अवस्था पनि त्यस्तै छ, यसको पुष्टि 'लाङ्घाओ' जस्ता गीत, 'आदिवासी' जस्ता कविता, आदिले गरेको पाइन्छ । लोकनाटकको रूपमा भने परापूर्व कालदेखि नै मान्दै आएको सरस्वतीनाचको अस्तित्व बाँकी भएको कुरा प्रमाणित भएको पाइन्छ । यो पनि लोपोन्मुख अवस्थामा पुग्न लागेको देखिन्छ । गाउँखाने कथा विधा र लोकगाथा भने यस जिल्लाका मगरहरूको भाषामा लेखिएको पाइँदैन ।

उनीहरूले गाउँखाने कथाको प्रयोग पनि नेपाली भाषामा नै गरेको पाइन्छ । उखान र टुक्कालाई भने आफ्नो भाषा बोल्ने मगरहरूले प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यो पनि विशेष गरेर अन्यत्रबाट विवाह भई आएका र भाषा जान्नेले मात्र प्रयोग गरेको पाइन्छ । उल्लेख्य कुरा के छ भने मगर सङ्घ जिल्ला कार्यसमितिले बेलाबेलामा मगरभाषाका गुरु बोलाई भाषिक तालिम दिने र गाउँगाउँमा पनि मगरभाषा बोल्न जान्नेहरूबाट मगरभाषा सिकाउने कार्य गरिरहेको पाइन्छ । यसबाट मगर लोकसाहित्यको विकास भइरहेको देखिन्छ ।

मकवानपुरका मगरजातिको जीउंदो लोकसाहित्यिक विधा भनेको सरस्वतीनाचमात्र बाँकी रहेको पाइन्छ । त्यो पनि सोरठीनाचसँगको तुलनाले धेरै कुराहरू सोरठीका नजिक रहेको देखिन्छ । समग्रमा भन्दा मकवानपुरका मगरजातिको लोकसाहित्यको अवस्था धेरै सवल नभए पनि उर्वर रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषाको प्रयोग गरी गाइने, भनिने विधाहरूलाई अब उनीहरूकै भाषामा अनुवाद गर्ने र गाउँने, भन्ने गर्न लागेको देखिन्छ । मकवानपुरका मगरजातिको मौलिक पहिचानका दृष्टिले सरस्वतीनाच विशेष किसिमको देखिन्छ । श्यामबहादुर थापालगायतका गुरुबापछि यसलाई बचाउने व्यक्ति नदेखिएकाले समयमै सङ्कलन गर्नुपर्ने र नाट्यप्रस्तुतिको तालिम दिएर बचाइराख्नुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भकृतिसूची

- अधिकारी, गोविन्द, *घाटुनाच : एक अध्ययन*, प्रज्ञा, वर्ष २१, पूर्णाङ्क ७५, वैशाख २०४९ ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज, *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, काठमाडौँ : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि., २०६३ ।
- ओझा, रामनाथ र गिरी, मधुसूदन, *शोध सिर्जना र संस्कृत काव्यशास्त्र*, कीर्तिपुर : न्यु हीरा बुक्स इन्टरप्राइजेज्, २०५८ ।
- गैरे, ईश्वरीप्रसाद, *आधुनिक नेपाली आख्यान*, कीर्तिपुर : क्षितिज प्रकाशन, २०६३ ।
- घर्तीमगर, रणप्रसाद, *खाममगर दन्त्यकथा*, काठमाडौँ : सिर्जना घर्तीमगर, धनमाया घर्तीमगर, २०६२ ।
- जनगणना**, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, काठमाडौँ : २०५८ ।
- थापा, धर्मराज र सुवेदी हंसपुरे, *नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना*, काठमाडौँ : त्रि.वि., पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४१ ।
- थापा, श्यामबहादुर, *सरस्वतीनाच*, अप्रकाशित पाण्डुलिपि ।
- थापामगर, लोकबहादुर, *मगराँती साहित्यका आदिकवि*, स्याङ्जा : क्या. यामबहादुर बुढाथोकीमगर तथा श्रीमती मनमाया बुढाथोकीमगर, २०४७ ।
- थापामगर, लोकबहादुर, *नेपाली राष्ट्रियता र जनजाति राष्ट्रवाद*, काठमाडौँ : प्रगति पुस्तक सदन, २०६४ ।
- थापामगर, लोकबहादुर, तारुङ्गमगर, नारायण, *मगर ढूटको मानक लेखन*, कास्की : गण्डकी संयोजन समिति, २०६४ ।
- पोखेल, बालकृष्ण (निर्देशक), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०५० ।
- पराजुली, मोतीलाल, *नेपाली लोकगाथा*, पोखरा : श्रीमती तारादेवी पराजुली, २०४९ ।
- बरालमगर, केशरजङ्ग, *पाल्पा, तनहुँ र स्याङ्जाका मगरहरूको संस्कृति*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०५० ।
- मगर अख्तारीका**, मकवानपुर : नेपाल मगर सङ्घ, जिल्ला समिति, २०६४ ।

रानामगर, सोम, **रीहीछ्यौट**, कास्की : नेपाल मगर सङ्घ, जिल्ला कार्यसमिति, २०५० ।

वस्तुगत विवरण, मकवानपुर : तथ्याङ्क शाखा कार्यालय, २०६२/२०६३ ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, **लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य**, काठमाडौं :
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६३ ।

शैक्षिक झलक, मकवानपुर : जिल्ला शिक्षा कार्यालय, २०६३ ।

सर्वेक्षण विवरण, मकवानपुर : ईटीएससी-नेपाल, २०६५ ।

सुवेदी, शिखरनाथ, **थरगोत्र प्रवरावली**, बनारस : सौभाग्य पुस्तकालय, १९६० ।

अन्तर्वार्ता लिइएका व्यक्तिहरू

१. श्री अशोक सारुमगर, हे.न.पा.-९, मकवानपुर ।
२. श्री कृष्णबहादुर थापा, बसमाडी-२, मकवानपुर ।
३. श्री कुश थापा, हे.न.पा.-४, मकवानपुर ।
४. श्री रमा राना, हे.न.पा.-३, मकवानपुर ।
५. श्री लोकबहादुर थापा, फापरबारी-३, मकवानपुर ।
६. श्री विश्व आलेमगर, पदमपोखरी-१, मकवानपुर ।
७. श्री श्यामबहादुर थापा, पदमपोखरी-९, मकवानपुर ।
८. श्री हर्कबहादुर थापा, पदमपोखरी-९, मकवानपुर ।
९. श्री हेमन्ती थापा, पदमपोखरी-१, मकवानपुर ।

परिशिष्ट

- (क) सरस्वतीनाचको पाण्डुलिपि (अप्रकाशित)
- (ख) आदिवासी कविताको पाण्डुलिपि (मगरको आफ्नै अख्तारीका लिपिमा)
- (ग) लाङ्घाओ जीवनगीत (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)
- (घ) लोककथा :
 - (१) भ्यागुताले हात्ती निलेको कथा (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)
 - (२) राजाको आयु (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)
- (ङ) उखान (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)
- (च) टुक्का (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)
- (छ) अख्तारीका वर्णमाला
- (ज) प्रश्नावली

(क) सरस्वतीनाचको पाण्डुलिपि (अप्रकाशित)

- १) आहा रामनरि रामबोलाडि सितापति बोलोडि श्री रावा !
- २) आहा रामनरि नामः श्री गनोप्राहि नामः तुमु गुरुको पाठ नामः नामः
- ३) आहा प्रथमपति तुमु गुरु गोर (वनाय रिम वनी गुरु जालेश्वर !
- ४) आहा गुरु वारायण तुमु विदु मो हरण ओही !
- ५) आहा भयिमा भगवतीपति कर हो तुमु राव रामको हरि तुमु सुख रण कोही !
- ६) आहा गुरु जोगी गुरु सरस्वती गुरुको कर हो आने !
- ७) आहा गुरु जोगी चर-चलु मारी वनाहि देशको विद्यादिशा पाड !
- ८) आहा गुरु सरस्वती भगवती तुमु वडा गुरुको रहसि सिद्धि देउ जलाडे परमेश्वर !

- २४) आहा कठको कौन काठको भलो भादल कुदाम दही वन काठको भलो भादल कुदाम !
- २५) आहा कौन गुरुको दालाल भोराम हरुत विज गुरुको दालाल भोराम !
- २६) कौन पाठको डोरी लगाए खाना पाठको डोरी लगाए !

पानी लिने पंखेरी मा पानी लिनु जाँद
 पंखेरी मा पानी छैन
 जाँड पिया घर माया गरी हुने छैन
 पिंजडी मा बैशा गुमायो
 बेल मैना सुकुवा पिंजडी मा बैशा गुमायो
 दोटी र मोटी निंगाली को पिंजडी बनायो नी
 पिंजडी बन्यो नी
 पिंजडी मा सुकुवा चढाई

(ख) आदिवासी कविताको पाण्डुलिपि (मगरको आफ्नै अख्तारीका लिपिमा)

पिपेह
 अहः एएव डेरुपि खनि

फु ०ःः खरुस = ०१५ खरु
 फु खनि लरुस वारु खरु
 खनि डवुल नु वरु नु वरु
 फु खरुसफुके लरुस खरुस

फु ७६ वरु लरुस पि लरुस वरु
 खरुसफुके फु लरुस खरुस वरु
 लरुस लरुस डरुस लरुस फु
 खरुसफुके लरुस लरुस लरुस फु

लरुसः वरुस पि वरुस वरुस खरुस
 डरुस डरुस खरुस खरुस
 फुलु खनि डेरुस लरुस डरुस वरु
 फुलुः डेरुस डरुस लरुस लरुस वरु

डेरुस डेरुस खरुस लरुस खरुस
 लरुस खनि वरुस लरुस डेरुस वरुस

पिपेह

(ग) लाडूघाओ जीवनगीत (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)

परिचित " लाडूघाओ जीवन " मगर वापा - विजय रिजाली

द-रुव सुख हलिङ ले ले लाडूघाओ ममकि
 माहिले हूँ होसकोक शहर आरमितके ।
 हलिङ लेख लांघालीके पैसा प्रालेचले
 गरीव ममी लेचकोई पाम ज्याल रे ।
 रेवली जाइच पैसा आले लाडूघाली गतकुड
 ज्याक गाके ओन्च प्राले हलिङ परकुड
 जग्गा जमिन कम दान्न गरीव किसान कुड
 पैसा दिक्कल अतिकालाड चनी किसानकुड ।
 जाच गाव माओन्चके अतिकाल ले धरे
 साहु हेच सामन्तीकोई व्यज पाल धरे ।
 हेच लेखा रीत द्यूक्के माहिले हूँ होलाहुं
 तुके कोकवे पैसा जाइच डिसे पाके रगोलाड ।
 वक्ता मारी अकुड काम जातेनकुड
 ज्याला धारे दिन्ने होसकोई हलिङ जातेनकुड ।
 स्थ स्थ रेम मारी प्रकि अकालाडा होसके
 काम जातेलाड परतकोके परडिस्क कोसके ।
 अन्न हुम्हो गरीव पर साहुदुःखे अन्न
 सामन्ती कोई पैसा माथाहा अर्ध कलाउ पाल १२

(घ) लोककथा

(१) भ्यागुताले हात्ती निलेको कथा (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)

काट लीसाड नीसजना बोईबाबूजा लेआ । बाबूजा असाध्यै गफडी लेआ । आसे सढै उल्ये काजूस माट्टर जाट्चयो । आसेडकी कूसै बाट माजारी ड्या डेनाड भन रौसीयर होसेउ काजूस माट्टर जाट्चयो । आसेउ लाफाकी आचेऊ आरमीन महागफडी डाका लेआ ।

काट याक होसे बोईबाबूजा छेराम्की

खेवाम्कीलेच । लेसलाड भूडा छान्वाड छीटो छवाकी माट्टोकार वाणाको नामाड राहानाड नामी पलैसा । आलेकके होलाकेनाड अघेरा बढीज्की हीमयत माजाहा । बोई अब अघेरा माबढीऔ रला चोटारो डनि लेसा । खेरेपै वाणाको टाल डनी लेसा । इला छो/ज्याट् खास्की उनी सूवीधा छान्ने ।

होलालकीड् बोई बाबूजा तोला चौटारीआडबास डूवा । ज्याट् फिनार ज्यान्भ्या ढलीड नाभी छान्न्म्या लेआ । डरलगदीस्च नामाड छान्च ए नीसजना मामीसा । केही थामसम्म त बोईबाबूमा बाट् जाडचन लेआ । शरकाड बाणाको नाम्की हाट्टी टालटीर राहा हासे गडार डराएको बाबुत्राकी सूटूक्क बोईओ मीन्केपाड ड्या “बोई बोई

डोस्नी ट हाट्टी ।

डैकी डनी डाडचले चुपलाग ।

बाट् जाटा डेनाड होसकी होसे

कानकी सीले बानीड ।

हाट्टी टालओ डीलाड् राहार लोहो थान्च सूँडनेबाएरडी गाकी ढाल्यो । काट छीन पछी चेष-चेष चाट्नाड काट जन्टू टलाउलाकीड बहीरीड ह्योका । ग्याहवटो ट्याडलोड होसे जन्टू वाणाको चीढीच पहाड चल्याड डाड्चयो । आइतरी । ही आले होसे डीस्या छाना चडी लकीड बहीरीड राहाकी मापलै । डोस्नाड-डोस्नाडै होसे चीढीच चन्टूए हात्तीको सर्लकक ज्या अनी बूर्लूक्क बूर्कूसी टलाउआड फल्यो । याडच बूर्कूसी डाडार पछी पो बाईवी ढाहा छानाकी इलीक बाणाको डैशका डनी छान्चलेसा । याडच घटना होसेकी सेल सेलेच डनी मालेआ डाडच डाने मालेअ । सम्भवतः हासो दृश्य होस्कूड मीमीकी अघेरो डाडच लेआ ।

डैकाकी छ्यालाडग पाढै डाआड हामफाल्यो । पछी डी उछीटीएर होसे कूड मीस् च ठाड सम्म रादा । कल्पनै चाट्च माट्टोकेले याडच घटनाए बाबूजाओ सात्तो पूल्लो चाडचलेआ । अट्टीएर बोहकी अंगालो काचै बाबूजाए जीया, बोई होले हाट्टोकी ज्यार डी आड हामफलने जन्टू उड्का आले । आले, आले । बोईए डीया । मनह्याडरनाडकी इसे बाट सूकीकी डनी माडेकी बाना । हीजे डेकी माछान्ने बोइ बाजूजाकी गीना ।

डोस बाबूजा कानकी पो डइकाकी हाट्टी ज्याच डाडा । फोकूडकी च इसे बाट डाडच लोस नूडोल इका इडिक वाणाको छान्ने डेच बाट पट्याउदैनन् । याडच बाट फोकूडकी डीया डेनाड वेकास्मा उल्लू छान्नेले । भार्जी ऐ कान की पागल ठान्छन् । नाडकी नूवार इसेबाट डेनीस डीया सूकी पट्याउदैनन् र प्रशंसा डनि भायाडले । जबसम्म याडच घटना खेल खल

घट्टैनन ड फोकूडकी भाडाइले टवसम्म कालकी इसे बाट ए मूर्खता छान्ले । पेभंरापल्ट बोई बाबूचा ईम लेसा बाबूचाको कूरीयाम लाककी डूप्नाड ड इसे बाट सेनडी डेच लरटीस्च लेआ । होसेकी ईम सरकी विट्टीकै लाफाकी कूला नूवा ।

ढलीड याकपछी आचेउ डाडार लाफकी गीजा माहाले नाड कूला नूडच ले ओस । शडक याकसम्मा डा बोइखाटा छेराटकी लूडचलेए । लेस्लाड लामाड वीभीन्न घट्टना छाना । गाडाजिए बाट सूरु जारा । बोएकी सूकीकी माडेकी डेच बाट म्रयाका । होसकी डेशककी हाट्टी ज्याच पट्ट बेली बीस्तर लगडीसा । आचेउ लावाकी आचेउ बाट पट्टकै पट्ट्यानना होसे डिया नपट्ट्याए डौ बोइकी नुवाए गानन काटजना लापाए बाजी ठाकीकी आले डनाड फाडाए हिजे याठाप्टीकी गोर्टी थाहा ।

हटई होसे नीसजना लोहो

सम्पूर्ण दिलचओ बामी ठापे । हरइ पन्ट पटर जना गफाडिओ इम सारा ।

डोला टाल पछि पट्ट जना गफडीए लोहो

बोईकी छीया “ काने डइकाए डनि हाट्टी डाडच लेओ हगि ?

दी डेले इसे डइकाए डनि हाट्टी ज्याले ? बाइए बाजीआड पट्ट हिल्च हाट्टयो । बाइबाबूमा सूकूम्बासी छाना र नाम नूडवा । नामाड डूनाड होस्कोए काट ब्याउटी बैरसया डनी आल्छ लेआ । बैरस्याए लेञ्चा बैरसया फूना । बोईए डट हूदून् भन्दा अघेरा पाडोकी रोहाड रेशारी याहाय अनि लो हो वरिपरि डनी सोमप्लछ छेराकार डूट दूहून् हूचयो । सदै या डचा जाटूनाड पाडोफाफ याडच ब्यानी हूचलेआ । दाम्ला लविड पीसाकके वीट्टीकै रोहाड रेशाकार मूल ड बैरसयाओ वरीपरी छेरार डूट ज्याले लेचयो । काट याक गफाडीए लोहो लाफाकी डूपके विचार जारा लाडघतिर नूडवा । होस्के डाडापछि लाफाकीए माओले नाडहीले चाहा

ही छान्को कान च नामाड छुले । कान इमाड काटरा आइन्टरीओ पोडोलेो डूट दूहूने यामाड दाम्लालकीड कमूटाकके वीट्टीकै रोहाड रेशाकले बोइ ड बाबूमा बैरसयाकी साय फन्का परीक्रमा जाट्टले । अनि माट्टर डूट ज्याले । इसे सेचपछि खन लाफाकीए डमने नाड रीनाक खूस्क्यो ही आले । कूलाक पाडोए डनि रेशाक भर्मोकी छेराकके जाट्टले । अघेर वाजी जूट्ट पूरानो लाफाए डीया नाकौकी पत्यार मालगडीस्ले डेनाड शमगरा बाजी डाकी नच गफाडीए डीया । बाजी राम्बजीकी डेना ही च ? यदी पाडोए हवाडच माजाटा डेनाड मञ्जुरा ।

गफाडी ड लाफए लाडघाली (नूडवा हमाड सारापछी गफडीए पाडो मूटाका पाडोए होसके डेम ल्याडच जाटा गफाडीस बाजी जूटाड अघेरा ओ पट्ट सम्पटी फर्ता पायो । डेकीवी वाहके माला सेककी गेडीए माला डेच यामाड खूरुक्क रामले ।

(२) राजाको आयु (भाषा : मगर, लिपि : देवनागरी)

काटरो कुसे राजा सेन मन्त्रीखाटा ड सेन सेनापरी संग डूपार राज्य केटा ककेरा । काजूस चारनाड ईला ऊला मटाटटै होका जाटार मात्र लीस्याचाटकै होसको स्वभाव लेआ । होसके सोचे अनुसार प्रगटी छान्चयो । विनासान उन्नटीलकीड लगडीलकी कठीन डाकीपलै से डीयार होसी मारदाप्की अटीरीक्त सान याहा चले मन्त्र मन्ट्याड र दूष्टकी चीनजीकी लोस्या जाटच छानाए होसे सूकी मूसूक्क रेटार केही डीया । डेना टूरुन्टै विश्वास जाटच्यो । काट याक सट्टू राजाए पालाकलाडघाड घूर्त भूषाल बीनका छाले । भवीष्यवाणी चाटच होसे भूषाल ओबारे डीक्को नूवाए होसकोइ छिटौ इला राक्वी डौयार आदेश आएर डूटकी वीनका । भूषाल रादानाड साथ बाटके वारीआड डूवार डेमनलेच भूषाल डैकी नाकूकी सेछ भूषालडीयार आरमीन चलेको सेना होसेइ मन्जूम छान्की पलै । राजाओ मोछूट डोसचवछि भूषाल लाईटरी ओ पाराले हडबडाउन ले श्रयो । चार हसे डाड चायान्छ राजाए डोयो ही छाना छिटो डेनडा कूडीक लेस बाँच्छू ।

खै डा. कूजाटन डेनौ । वाणाको राजा ईसे अधेरा सभा जाटीड । नाकूको मीहूटभीछाड अनुसार अब नीस साधकमात्र बाँचनूहन्छ । भूषाल मीहूट खाटाकार सोटा राजए मलिनो टार पूहका ।

नीस साधक पछी सीच बाटए राजा चीन्टीट बन्न कालो चीन्टाए राजा सांच्चै छाच पाडीसान काट साहाकपछी राजा आधा शरीरका छाना । राजाकी कूजाटन याडच छाना डीयार डेकी मन्टरीए पाचए राजूस जाट । बाट पटरा बीन्के लेच । ठादा छान्नासाथ टूरुन्टै भूषालकी राजासम्म उपस्योत जाराकचा लौ डीकीछान्नुस अब कूणक बांचो छान्नुस । ज्यो तीषीए मीघाउ डोसनाड डेमनले, राजा अबनीसचू, याकमाग बांचीवक्सन्छ । ड । नीसचू लस बाँच्छू । हटइ मन्त्रीए तरवार खेवाकार मन्त्रीओ मिटालू चेआलेचा ड राजाकी डेमलसा महाराज ईसेच नीसचू लेस मासीले डीमले चाहा डीया डूचा राजाए डीया नाकूए ही जाटच हिजे साटच ईसकी मन्टरीए डेन नाकूको आयू लेट्कको खोस् ।

(ड) उखान

अचानाको डाबरोब हेजाए माबारले
(अचानाको पीर खुकुरीले जान्दैन ।)

स्याहाकी मावारले आर्भो टेने
(नाचन जान्दैन आँगन टेढो)

श्राद्ध जानकी ढोर सीद्धा साराकी माढोर
(श्राद्ध गर्न सजिलो सिदा पुन्याउन गाह्रो)

लोहो टाक्ले सीङ आउरो ताक्ले मीघूँडा
(आफू ताक्छ मूढो बन्चरो ताक्छ घुँडो)

धोबीओ च्यू ईमो न घाटो
(धोबीको कुकुर घरको न घाटको)

लाटो लीसाङ गाँडो रेन्जा
(लाटो देशमा गाँडो तन्देरी)

अकबरी गेडीकी कसी लगडीस्की मापले
(अकबरी सुनलाई कसी लगाउनु पर्दैन ।)

लोहो मासीया स्वर्ग माडाडले
(आफू नमरी स्वर्ग देखिन्न ।)

सेन फूपूओ पालो सेन खोनो पाले
(कहिले सासूको पालो कहिले बुहारीको पालो ।)

काट मीहूटाङ चूल्ठो काट मीहूटाङ टूपी
(एक हातमा चूल्ठो एक हातमा टुपी ।)

चीहीच अख्खर बैरेस्या भीरीक्
(काला अक्षर भैसी बराबर ।)

जती जोगी राहा केपै सील्कीआ
(जति जोगी आए कानै चिरिएका ।)

जहाँ महाभूजा होला श्री
(जहाँ स्त्री उही श्री ।)

जीऊओ सार मीहाटी ग्वाओ सार गांठी
(जीउको सार घाँटी कुराको सार गाँठी)

छान्की आर्भो चिल्लो ला
(हुने बिरुवाको चिल्लो पात ।)

नाभीभरी च्याका हिलच माटा
(रातभरि करायो दक्षिणा हरायो ।)

महाञ्जान मीबूर लेञ्जानपोते मेजे न सोप्प्याक कोसा ज्याम खुसेल्दै
(जोइ न जुँगा, पोइ न पोते, सातु न सोप्प्याक कोसा खाँदै सुसेल्दै ।)

बन्करो मेमे डाडगा न हतीयार
(बाँदरको पुच्छर लौरो न हतियार ।)

भीखार छान्ले मूरुडो
(धनको पखेटा हुन्छ ।)

ज्याले मेडगेरकी मीबूरकी माछेकडीस्ले
(खाने मुखलाई जुँगाले छेक्दै न ।)

कूवाओ घोडी डौ हीही
(मामाकी घोडी मेरी हिहि ।)

(च) टुक्का

मीमी कूरुकी
(आँखा लडाउनु)

मीमी फोडकी
(आँखा खोलनु)

मीन्केप ढोहोकी
(कान थाप्नु)

मीना चेकी
(नाक काट्नु)

मंडगेर हास्की
(मुख छाड्नु)

डांडो चेआकी
(डाँडो काट्नु)

मीहूर
(हात चिलाउनु)

बाट् चेआकी
(कुरा काट्नु)

गम ज्याकी
(गम खानु)

भा ज्याकी
(माटो खानु)

टूपी चेआकी
(टुपी काट्नु)

ईम् ज्याकी
(घर खानु)

वायू लगडीस्की
(हावा लागनु)

डीड केट्की
(डिड हाँवनु)

तोरी ग्वा डाडकी
(तोरीको फूल देखनु)

नम भा केट्की
(आकाश पाताल हाँवनु)

सीरी गणेश जार्की
(श्रीगणेश गर्नु)

जीउँदै सीकी
(जिउँदै मार्नु)

इतीश्री छान्की
(इतिश्री हुनु)

(छ) अख्खारीका वर्णमाला

अख्खारिका	वर्णमाला
-----------	----------

वर्णमाला

† 7 n l w ʃ ɔ ɛ ɸ

क्याह ब्याह ग्याह घ्याह ड्याह, च्याह छ्याह ज्याह झ्याह

c o ʌ ɔ ɹ ɻ ɽ ɿ ɾ ɳ

द्याह र्याह इयाह द्याह न्याह, प्याह फ्याह ब्याह भ्याह व्याह म्याह

ɽ ɽ ɪ ɪ ɪ ɪ ɪ ɪ ɪ ɪ ɪ ɪ

स्याह ह्याह त्याह ल्याह प्याह ज्याह, अह इह ईह उह ऊह एह

यसमा ध्वनि उच्चारण (Phonetics) अनुसारको बर्गिकरण यस प्रकार छ ।

वर्ग	अक्षर	ध्वनि उच्चारण समूह
क	† 7 n l w	कण्ठ स्वर (VELAR)
च	ʃ ɔ ɛ ɸ	तालु स्वर (PALATAL)
ट	c o ʌ ɔ ɹ	मुर्धन्य स्वर (RETROFLEX)
प	ɻ ɽ ɿ ɾ ɳ	ओठे स्वर (BI-LABIAL)
स	ɽ ɽ ɪ ɪ ɪ ɪ ɪ	अर्ध स्वर (SEMI VOWELS)
ऋ	ɪ ɪ ɪ ɪ ɪ ɪ ɪ	स्वर (VOWELS)

मगर लिपिमा यसरी जम्मा ३२ अक्षर भएता पनि यसमा स्वर "आ" (ɪ) मा मात्रा "अ" (-) जोडी स्वर "आ" (ɪ) भएकोले स्वर ɪ मूल अक्षरमा नराखिएको हो यसरी मगर भाषामा स्वर "आ" (ɪ) लगायत जम्मा ३३ वटा ध्वनि उच्चारण हुन्छ । तर दीर्घ "ई" ɪ र "ऊ" (ɪ) लाई समान स्वर (VOWELS) मानी हटाइएमा मगर भाषामा †(क्याह) देखि ɳ (म्याह) सम्म व्यञ्जन (Consonent) २० वटा, ɻ (स्याह) देखि ɳ (व्याह) सम्म अर्ध स्वर ६ ɪ र ɪ (अ), ɪ (आ), ɪ (इ), ɪ (उ), ɪ (ए), सम्म स्वर ५ वटा गरि जम्मा ध्वनि स्वर (Phonetics) ३१ वटा हुन्छ ।

अक्षराविका वणमाळा

मात्रा

संयुक्ताक्षर

स्वर मात्रा

अ		जस्तै	"क"	+
आ	-	"	"का"	५
इ	०	"	"कि"	३
ई	०	"	"की"	३
उ	-	"	"कु"	५
ऊ	=	"	"कू"	५
ए	-	"	"के"	३
ऐ	=	"	"कै"	३
ओ	-	"	"को"	५
औ	+	"	"कौ"	५
अं	.	"	"कं"	+

बाह्रखरी

उपरोक्त मात्राहरूलाई कुन अक्षरमा कसरी राख्ने हो सोको जानकारीको लागि सजिलै बुझ्न बाह्रखरीमा यसरी राखिएको छ ।

+	५	३	३	५	५	३	३	५	५	+
क	का	कि	की	कु	कू	के	कै	को	कौ	कं
ख	खा	खि	खी	खु	खू	खे	खै	खो	खौ	खं
ग	गा	गि	गी	गु	गू	गे	गै	गो	गौ	गं

अक्षरवारिका वर्णमाळा

क	ख	ग	घ	च	ज	झ	ट	ठ	ड	ढ
घ	घा	घि	घी	घु	घू	घे	घै	घो	घौ	घं
ङ	ङा	ङि	ङी	ङु	ङू	ङे	ङै	ङो	ङौ	ङं
च	चा	चि	ची	चु	चू	चे	चै	चो	चौ	चं
छ	छा	छि	छी	छु	छू	छे	छै	छो	छौ	छं
ज	जा	जि	जी	जु	जू	जे	जै	जो	जौ	जं
झ	झा	झि	झी	झु	झू	झे	झै	झो	झौ	झं
ट	टा	टि	टी	टु	टू	टे	टै	टो	टौ	टं
ठ	ठा	ठि	ठी	ठु	ठू	ठे	ठै	ठो	ठौ	ठं
ड	डा	डि	डी	डु	डू	डे	डै	डो	डौ	डं
ढ	ढा	ढि	ढी	ढु	ढू	ढे	ढै	ढो	ढौ	ढं

अक्षरवारिका वणमाला

न	ना	नि	नी	नु	नू	ने	नै	नो	नौ	ं
८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८
फ	फा	फि	फी	फु	फू	फे	फै	फो	फौ	फं
ब	बा	बि	बी	बु	बू	बे	बै	बो	बौ	बं
भ	भा	भि	भी	भु	भू	भे	भै	भो	भौ	भं
म	मा	मि	मी	मु	मू	मे	मै	मो	मौ	मं
य	या	यि	यी	यु	यू	ये	यै	यो	यौ	यं
र	रा	रि	री	रु	रू	रे	रै	रो	रौ	रं
ल	ला	लि	ली	लु	लू	ले	लै	लो	लौ	लं
व	वा	वि	वी	वु	वू	वे	वै	वो	वौ	वं

अक्षराविका					वर्णमाला				
------------	--	--	--	--	----------	--	--	--	--

ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
स	सा	सि	सी	सु	सू	से	सै	सो	सौ	सं
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
ह	हा	हि	ही	हु	हू	हे	है	हो	हौ	हं
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
न	ना	नि	नी	नु	नू	ने	नै	नो	नौ	नं
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ए	ऐ	ओ	औ	अं

संयुक्त (सन्धी) अक्षर

(—) यसमा "र + इ" जोडिएको सन्धी अक्षर यस्तो छ :-

ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
कृ	खृ	गृ	घृ	ङृ	चृ	छृ	जृ	झृ	ञृ
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
टि	ठि	डि	ढि	नि	पि	फि	बि	भि	मि
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
वृ	मृ	सृ	लृ	यृ	नृ	रृ	शृ	षृ	ज्ञृ

उदाहरण :- यसमा "मृतक" लेख्दा ॐॐॐ, "वृजि" लेख्दा ॐॐॐ, "मृग" लेख्दा ॐॐॐ, "भृकुटी" लेख्दा ॐॐॐ, "बृन्के" (पठाउने) लेख्दा ॐॐॐ, लेख्ने र "हृदय" लेख्दा ॐॐॐ लेख्ने र "गृहस्थी" लेख्दा ॐॐॐ लेख्ने आदि ।

(ज) प्रश्नावली

१. मकवानपुरका मगरजातिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि के-कस्तो रहेको छ ?
२. पूर्वी मकवानपुरमा बसोबास गर्ने मगर र पश्चिम मकवानपुरमा बसोबास गर्ने मगरबीच के-कस्ता समानता र भिन्नता पाइन्छ ?
३. मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अवस्था कस्तो छ ?
४. मकवानपुरको मुख्य नाचका रूपमा परिचित सरस्वतीनाचको प्रस्तुति केकसरी गरिन्छ ?
५. मकवानपुरमा घाटु र सोरठीको लोप किन र कसरी हुन पुग्यो ?
६. मकवानपुरका मगरजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यलाई कसरी जगेर्ना गर्न सकिन्छ ?

(भ्र) मकवानपुर जिल्लाको नक्सा

